

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: Китайське «економічне диво» (chinese «economic miracle»)

Виконав: студент IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Ільїнський Дмитро Євгенійович

Керівник: к.і.н., доц./ д. і. н., проф.
Чувпило Олександр Олександрович

Рецензент: к.і.н., доц./ д. і. н., проф.
Йолкін Анатолій Іванович

Харків – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Повоєнні наслідки для економічного розвитку Китаю. Економічне відновлення та перші здобутки.....	11
Розділ 2. Кризові явища в економіці Китаю наприкінці 50-х та початку 60-х років XX століття	23
Розділ 3. Суспільно-політичний та економічний розвиток Китаю у час «Культурної революції» (1966 – 1976pp.)	34
Розділ 4. Значення та роль економічних перетворень в епоху Мао Цзедуна .	53
Висновки	58
Перелік використаних джерел	62
Додатки.....	68

Вступ

Актуальність теми дослідження. В середині XX століття Китай зіткнувся з потребою кардинальних змін, яка була обумовлена політичною, соціально-економічною та демографічною кризами.

Досвід КНР, як держави яка за короткий час досягла вражаючого економічного зростання, наразі є одним з найцікавіших для сучасних дослідників та країн, що розвиваються. Наразі Китай займає лідерські позиції за багатьма економічними показниками, такими як обсяг експорту, ВВП купівельної спроможності та темпом зростання економіки.

За Мао Цзедуна за приклад розвитку Китаю в усіх сферах було взято радянську модель, засновану на марксистсько-ленінському вченні. Проте з приходом до влади наступників Мао Цзедуна - курс змінювався, а рішення щодо реформування ставали більш прагматичними та базувалися на узагальненні та накопиченні досвіду поколінь. Відбулося повернення до принципів буддисько-даосько-конфуціанської традиції, які супроводжували китайську цивілізацію протягом довгих століть існування.

Трансформація політичної та економічної систем Китаю відбувалася з необхідності втілювати ідеї загального добробуту китайського народу та рівномірного досягнення середнього рівня заможності, що в сучасному світі не є можливим в умовах ізоляції.

Ступінь розробки теми дослідження. Теоретична база та інструментарій, необхідний для вивчення процесів, пов'язаних з розробкою та втіленням економічної реформи в Китаї, спирається на наукові розробки і дослідження вчених і мислителів різних історичних етапів.

Восьмий том видання «Історії Китаю з найдавніших часів до початку XXI століття» присвячений першим 25 років існування Китайської Народної Республіки (КНР). Цей період починається з приходу Комуністичної партії Китаю (КПК) до влади в 1949 р і закінчується з відходом з життя голови Центрального комітету Комуністичної партії Китаю Мао Цзедуна. Вже через кілька років після утворення КНР було вирішено ряд проблем по відновленню і розвитку господарства країни, розгорнулося широкомасштабне будівництво. Потім послідували десятиліття пошуків шляху розвитку і внутріпартійної боротьби щодо генерального курсу КПК, десятиліття «культурної революції», який завдав величезну шкоду населенню країни і величезної шкоди господарству¹.

У 1949 р з проголошенням Китайської Народної Республіки почався новий етап у вивченні історії КНР і діяльності Мао. Існуюча схема, в цілому, пояснювала перемогу революції і прихід до влади в Китаї комуністів на чолі з Мао Цзедун. Без сумніву, першою фігурою серед китайських комуністів стає Мао Цзедун.

Роль Мао Цзедуна як самобутнього політичного теоретика є предметом гострих дискусій і вимагає подальшого неупередженого вивчення. Він, безсумнівно, був історичною особою. Але в той же час Мао Цзедун був фанатиком створеної ним ідеології, готовим заради неї принести в жертву життя мільйонів людей. Щиро увірувавши в свою непогрішність, він ніколи не сумнівався в правомочності своїх дій². З роками Мао Цзедун ставав все більш нетерпимий до чужої думки, що породжувало нездорову обстановку в суспільстві. Володіючи необмеженою владою в багатомільйонній країні, він

¹ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 840 с.

² Делюсин Д. Каково место Мао Цзедуна в истории страны // Азия и Африка сегодня. – 2001. - № 2. – С. 22-26

вирішив в найкоротші терміни реалізувати власну версію комунізму. Період його правління став часом безперестанних політичних кампаній, часом залучає до своєї ідеології все населення країни. Панівною стала ідеологія боротьби, яка виправдовувала насильницькі методи залучення людей до «соціалістичних ідеалів»³. Мао Цзедун нав'язав керівництву країни свою точку зору щодо шляхів і методів подальших перетворень, що обернулося для китайського народу жорстокою трагедією, яка забрала десятки мільйонів людських життів.

Інтерес представляють оцінки поглядів і діяльності Мао Цзедуну, дані в шеститомнику «Історії Сходу», яка підготовлена Інститутом сходознавства РАН⁴. В даному виданні ідеї Мао названі «ідеологією націоналістичного народництва, адаптованого до марксизму», а політичний режим в період знаходження його у влади - тоталітарним⁵.

Невдачі економічних перетворень в Китаї в 1950-1960-і рр. автори бачать в «нетерпінні і квапливості Мао», в результаті яких «задумані перетворення виявилися зім'ятими, здійсненими занадто швидко і грубо», в тому, що «Мао не звертав уваги на об'єктивні умови, а покладався тільки на свої бажання»⁶. Політичну і економічну діяльність Мао Цзедуну в «Історії Сходу» оцінюють негативно, відзначаючи в зв'язку з цим, що «і теоретичні основи режиму, і його практична внутрішня і зовнішня політика зазнали фіаско, завели країну в глухий кут»⁷.

У 2005 р вийшла монографія Д.А. Смирнова, яка присвячена узагальненню історичного досвіду, накопиченого в Китаї у ході політичних і

³ Тумаков А.И. Чижов А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945-2000гг.). – Харьков: ХНУ им. Каразина, 2001. – С. 39

⁴ История Востока. В 6 томах. Том 6. Восток в новейший период (1945-2000). - М.: Институт Востоковедения РАН, Восточная литература, 2008.

⁵ История Востока. Т. 6. – С. 837.

⁶ История Востока. Т. 6. – С. 839, 843

⁷ История Востока. Т. 6. – С. 851.

економічних перетворень в країні у другій половині ХХ ст.⁸ Ідейно-теоретичні підходи Мао Цзедуна до процесу модернізації, метою якої було зміцнення країни, підвищення її міжнародної ролі, прискорений розвиток народного господарства - складають основний зміст представленої роботи.

Варто також сказати про роботу Лі Жуючи⁹ - китайського політичного діяча і автора кількох біографій Мао. Автор у своїй роботі пише про те, як від початкового періоду революційної діяльності до початку культурної революції змінювалися погляди вождя на економічні та політичні перетворення в Китаї. Сам Лі Жуй був секретарем Мао, але влітку 1959 року його відправляють у відставку і виключають з партії за критику помилок «великого стрибка». Автор називає Мао «переможцем революції», але зі зміною політичної ситуації погляди Лі Жуючи змінюються, і потім він називає Мао тираном і деспотом.

Серед найбільш значущих досліджень економічної стратегії за часів Мао Цзедуна у КНР, слід відзначити роботу Гельбрас В.Г.¹⁰, який розглядає проблему проведення політики реформ з точки зору її наукового забезпечення. Бергер Я.М. сконцентрував увагу на дослідженні проблеми трансформації суспільної свідомості населення КНР від традиції до сучасності¹¹. В роботах Титаренко М.Л. можна знайти аналіз причин успіху китайських реформ, серед яких він виділяє зрозумілу всім верствам населення мету реформ, яка фактично стала мобілізуючою національною ідеєю, послідовність і обачність реформ (зважене співвідношення між ціною реформ і вигодою населення), політичну стабільність, зміцнення національної самоідентичності та ін.¹²

⁸ Смирнов Д.А. Идейно-политические аспекты модернизации КНР. - М., 2005.

⁹ Ли Жуй (вэньци) .Трагедия Мао Цзедуна в последние годы жизни. - Ханькоу, 1999.

¹⁰ Гельбрас В.Г. Китай после Дэн Сяопина: проблемы устойчивого развития // Полис, №1, 1995.

¹¹ Бергер Я.М. Модернизация и традиция в современном Китае // Полис, № 5-6, 1995.

¹² Титаренко М.Л. Китай: цивилизация и реформы. – М.: Республика, 1999.

Трофімова В.В. у статті «Трансформація моделей економічного розвитку Китаю у XX-XXI ст. в контексті забезпечення національної самодостатності»¹³ здійснила ретроспективний аналіз моделей економічного розвитку Китаю, розкрито сутність їх ключових компонент, який допомагає зрозуміти етапи розвитку китайської економіки на попередні реформ та в ході їх втілення у суспільне життя.

У статті М.О. Лазарчук «Соціально-економічні реформи в Китаї: генезис та чинники»¹⁴ досліджуються етапи проведення соціально-економічних реформ в Китаї, починаючи з 50-х рр. XX ст. Розглядається еволюція ідеології в КНР від наслідування радянської марксистсько-ленінської ідеї до побудови соціалізму з китайською специфікою, аналізуються основні етапи економічної модернізації та їхні завдання.

Мета дослідження полягає в дослідженні еволюції економічної стратегії керівництва Китайської народної республіки в «епоху Мао Цзедуна» (1949-1976 рр.).

Необхідність досягнення мети дослідження визначила **постановку наступних завдань**:

1. Вивчення причин та передумов проведення комплексних економічних перетворень в КНР у повоєнні роки.
2. Дослідження основних сутнісних характеристик, закономірностей і особливостей реалізації стратегії проведення економічної стратегії в КНР.
3. Виявлення векторів економічного розвитку Китаю, а також оцінка можливостей і перспектив економічної стратегії з боку керівництва КНР відповідно до обраної соціалістичної моделі розвитку.

Об'єктом дослідження є політика державно-політичних інституцій щодо економічних перетворень в Китаї в період з 1949 року по 1976 рік.

¹³ Трофімова В.В. Трансформація моделей економічного розвитку Китаю у XX-XXI ст. в контексті забезпечення національної самодостатності // Ефективна економіка. – 2009. - №4. – С. 64

¹⁴ Лазарчук М.О. Соціально-економічні реформи в Китаї: генезис та чинники // Вісник МСУ. – 2013. - т. XVI, № 1-2

Предмет дослідження – процес і механізм реалізації економічної політики соціалістичної модернізації в КНР.

Хронологічні рамки дослідження.

Процес розвитку китайської економіки можна розділити на 4 основних етапи:

перший - з 1949 по 1956 р, коли в основному завершилися соціалістичні перетворення;

другий - з 1957 по 1966р. (до «культурної революції») - розгорнуте соціалістичне будівництво;

третій - з травня 1966 по жовтень 1976 року - десятиліття «культурної революції», що завдало серйозної шкоди економічному будівництву;

четвертий - з жовтня 1977 року - етап нового економічного розвитку країни.

Початок реформ позначають кінцем 1978 року (3-ий пленум 11-го скликання ЦК КПК), але якщо розглядати періодизацію реформ поза рішень з'їздів і п'ятирічних планів, можна сказати, що зміни почалися відразу після відходу Мао в 1976 р. Не спираючись на п'ятирічки, період проведення реформ можна розділити або відповідно до політичних установками кожного відрізка, або на більші етапи за характером проведених перетворень.

Тому стає актуальним дослідження економічного розвитку Китаю у період з 1949р. до 1976р.

Джерелами для дослідження послужили:

1) Конституція і законодавство КНР, Статут КПК, який регулює діяльність Комуністичної партії Китаю та інших політичних інститутів влади КНР, а також зміни, які вносилися в ці основоположні документи в період модернізації і реформ;

2) роботи американських, російських, китайських та українських авторів з проблематики економічних реформ в Китаї у XX ст.;

3) статистичні матеріали, дослідження західних і китайських соціологічних центрів, органів статистики КНР, а також розрахунки і прогнози різних міжнародних організацій таких, як Всесвітній банк та ін.;

4) матеріали і дані інтернет-сайтів, експертні ресурси, опубліковані аналітичні матеріали наукових центрів.

Розділ 1. Повоєнні наслідки для економічного розвитку Китаю.

Економічне відновлення та перші здобутки

Зі створенням Китайської народної республіки у 1949 році одним з головних ідейних завдань Комуністичної партії Китаю було поновити статус китайської нації як великої і поважної. Часи іноземної присутності в Китаї сприймаються як роки приниження, великою мірою через період «опіумних війн». Колишня велич та реальна неможливість претендувати на місце сильного гравця у біполярній системі післявоєнного світу зіграло свою роль у формуванні сприйняття Китаю себе на світовий політичній арені, а також ставленні інших держав до КНР. Такий дисонанс породив велику кількість упереджень та міфів щодо Китаю¹⁵. Серед найпопулярніших упереджень довгий час були твердження про те, що Китай є лише регіональним лідером, експортує неякісні товари, має слабку армію, яка не виграла жодної війни, а громадяни перебувають у стані відірваності від решти світу в умовах суцільної бідності.

Після проголошення 1 жовтня 1949 року незалежності Китай зіткнувся з великими проблемами.

По-перше, Китай в той час був бідною і відсталою аграрною країною, а економічна основа - дуже слабкою, обсяг валового продукту промисловості і сільського господарства всієї країни дорівнював всього 46,6 млрд. юанів, а середній дохід на душу населення - лише 66,1 юанів¹⁶.

По-друге, економіка розвивалася дуже нерівномірно, промисловість головним чином була зосереджена в декількох містах на північному сході і в

¹⁵ Козка В.М. Еволюційні процеси в китайській економіці та необхідність трансформації моделі розвитку. Економічний часопис. XXI. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2012. №1(2). С. 13-14.

¹⁶ Кондрашова Л., Корнейчук Н. КНР: реформы и региональная экономическая политика. М.: ИМЭПИ РАН. 2000. - С. 17

прибережній зоні, за критеріями того часу промисловість займала всього 10%, а сільське господарство і ремісничє виробництво досягали 90%, близько 90% населення проживало в сільській місцевості.

По-третє, політична обстановка була критичною, обмеженою економічною допомогою СРСР, взагалі не було припливу іноземного капіталу. Країни Заходу здійснювали всебічну блокаду Китаю. Історія залишила творцям нового Китаю дуже мало часу для прийняття рішень.

В умовах складної загальнополітичної обстановки для того, щоб за короткий історичний термін здійснити індустріалізацію країни, необхідно було посилити мобілізацію всіх економічних ресурсів країни. Тому шлях індустріалізації і соціалізму, заснований на системі планової економіки, в тих історичних умовах стає вибором Китаю.

Творці нового Китаю на чолі з Мао Цзедунем висунули стратегію «впевненого перетворення Китаю з аграрної країни в індустріальну країну, переходу від нового демократичного суспільства до соціалістичного суспільства». Була зроблена виключна спроба спільної зміни економічного і соціального ладу: індустріалізація країни стала матеріальною передумовою створення соціалістичного суспільства, а в процесі створення соціалістичного суспільства завершувалася індустріалізація країни.

Мао Цзедун вважав, що народ – це чистий аркуш паперу, в який можна вписувати будь-які ієрогліфи¹⁷. Почати новий етап розвитку через докорінну зміну політичного і соціального устрою держави намагалися в Китаї, починаючи з 1949 р. Як відомо, тоді за приклад політичного та соціально-

¹⁷ Цзопин Хэ. Социально-экономические основы социалистической модернизации в КНР [Электронный ресурс]: Автореф. дисс. на соис. уч. степени канд. социол. наук: 22.00.03 / Хэ Цзопин // М., 2011. – 24 с. – Режим доступа: http://library.gpntb.ru/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=okw&p21dbn=okw&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullw&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=m=&s21colortems=0&s21str

економічного розвитку Китаю була взята радянська модель, заснована на принципах марксистсько-ленінського вчення.

Актуальними для Мао Цзедуну в цей час стали питання організації влади і управління, визначення політики (внутрішньої і зовнішньої) нової держави. При цьому аналіз наступних подій в Китаї дозволяє зробити висновок про те, що ідеологія «нової демократії» була для Мао не більше ніж «тактичним прийомом» для залучення на бік комуністичної партії Китаю (КПК) широких верств населення в період боротьби з Гоміньданом, етапом в побудові соціалізму, але не кінцевою метою. Насправді політичним ідеалом Мао був курс на створення в КНР держави «сталінського» типу. Він хотів побудувати в Китаї соціалізм за зразком СРСР. І в одному зі своїх виступів того часу він відзначав: «Ми маємо намір здійснити велике національне будівництво. Роботу, яку нам необхідно зробити, важка, і наш досвід недостатній. Тому ми повинні наполегливо вчитися передового досвіду Радянського Союзу ... Щоб побудувати нашу країну, ми повинні звести вивчення Радянського Союзу до загальнонаціональних масштабів»¹⁸.

Іншими словами, Мао запропонував протягом трьох років здійснити корінний поворот в фінансово-економічному становищі країни і створити умови для здійснення планового економічного будівництва, для чого завершити аграрну реформу, раціонально врегулювати промисловість і торгівлю, скоротити витрати на державний апарат.

Однак в перші три роки розвитку КНР здійснення подібного курсу не було можливо з кількох причин, серед яких головними виступали: відсутність єдності поглядів на майбутній розвиток держави в керівництві і неоднозначна

¹⁸ Меликсетов А. В. «Новая демократия» и выбор Китаем путей социально-экономического развития (1949 - 1953гг.) // Проблемы Дальнего Востока. – 1996. – № 1. – С. 84.

політика щодо Китаю, як а проводилася в 1949-1953 роках Радянським Союзом.

Керівництво КПК не було єдине в питанні про «нову демократію». На відміну від Мао, який перестав вживати термін «нова демократія», деякі очільники КПК продовжували в той час активно використовувати термінологію «новодемократичної» революції. У період 1949-1952 років не тільки Лю Шаоці і Чжоу Еньлай, але і Чень Юнь, Ден Сяопін і деякі інші керівні працівники КПК висловлювали помірні погляди щодо «нової демократії» навіть в неофіційних бесідах з діячами інших комуністичних партій¹⁹. Ці лідери КПК спиралися на авторитет Сталіна, посилаючись на його поради не поспішати з будівництвом соціалізму.

Мао і його оточення однаково сприймали соціалістичні ідеали, але по-різному розуміли методи їх досягнення. Наприклад, весною 1951 року партійні керівники провінції Шаньсі виступили з ідеєю прискорення процесу кооперування села. Лю Шаоці не обмежився критикою цих ідей на нараді пропагандистів і в липні 1951 року підготував і розіслав від імені Центрального комітету документ, в якому ця провінційна затія була названа «помилковою, небезпечною, утопічною ідеєю аграрного соціалізму». Однак Мао Цзедун взяв під захист місцевих активістів і два місяці по тому спростував документ, підготовлений Лю Шаоці²⁰.

У грудні 1952 року на засіданні Державної адміністративної ради під головуванням Чжоу Еньлай був розглянутий і схвалений підготовлений міністром фінансів Бо проект нової податкової системи. Важлива новизна закону полягала в однаковому оподаткуванні всіх форм власності. Державні і кооперативні підприємства втрачали свої податкові пільги, а приватний сектор

¹⁹ Меликсетов А. В. «Новая демократия» и выбор Китаем путей социально-экономического развития (1949 - 1953гг.) // Проблемы Дальнего Востока. – 1996. – № 1. – С. 89.

²⁰ Панцов А. В. Мао Цзедун. М.: Молодая гвардия, 2007. С. 269.

отримував сприятливі умови для конкуренції. Пізніше стало відомо, що проект закону не був узгоджений з апаратом ЦК і Мао Цзедун не знав. Незабаром після цього, 15 січня 1953, Мао послав гнівного листа керівникам Держради - Чжоу Еньлаю, Чень Юню, Ден Сяопіну і Бо Бо, не рахуючи обґрунтованим їх прагнення створити умови для пожвавлення приватного підприємництва. Помилковий з точки зору Мао Цзедун закон про податки став приводом для проведення інтенсивної ідейно-політичної кампанії проти всіх незгодних з лінією Мао Цзедун.

Мао зазначив: «Є люди, які кажуть: «Потрібно зміцнювати новодемократичний порядок», є також люди, які виступають за «чотири великі свободи» (тобто за свободу для селянина брати позики, орендувати землю, наймати робочу силу і торгувати). Я вважаю, що і те і інше невірно. Нова демократія - це етап переходу до соціалізму»²¹. Ось чому політика КПК в ті роки була досить суперечливою.

Прийнятий урядом 28 червня 1950 року «Закон про земельну реформу в КНР» відповідав духу народної демократії: скасовувалася поміщицька власність на землю, заснована на феодальній експлуатації, земля передавалася в приватну власність селянству, зберігалася куркульське господарство²². «Прийнята нами політика збереження куркульських господарств, - говорив у своїй доповіді на сесії Всекитайського комітету НПКРК в червні 1950 року Лю Шаоці, - є не тимчасовою політикою, а політикою, яка розрахована на тривалий термін. Іншими словами, господарства куркулів будуть збережені протягом усього періоду нової демократії»²³. За два з половиною роки реформа охопила 450 млн. осіб. Про її результати може дати

²¹ Панцов А. В. Мао Цзедун. – С. 571.

²² Закон о земельной реформе Китайской Народной Республики от 28 июня 1950 г. // Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики. – М., 1955., С. 381.

²³ Аграрные преобразования в народном Китае. Сборник материалов – М., 1955. С. 39.

уявлення той факт, що близько 300 млн. безземельних і малоземельних селян одержали 47 млн. га оброблюваної землі, яка належала колись поміщикам²⁴.

У перші три роки після утворення КНР був створений економічний лад, який стимулював розвиток продуктивних сил. Це дозволило Китаю за три роки залікувати військові рани і вступити на шлях стрімкого розвитку. Виникли нові галузі промисловості: кольорової металургії, авіа-, автомобіле-, верстатобудування, енергетичного і сільськогосподарського машинобудування. Були різко збільшені виробничі потужності у вугільній і нафтовій промисловості. За допомогою Радянського Союзу були побудовані 4,6 тис. підприємств²⁵. Політично після того, як в 1952 році завершився період відновлення економіки Китаю, ідеологія сильно змінилася, будівництво нової демократичної економіки змінилося прискоренням соціалістичних перетворень.

За короткий термін були досягнуті значні успіхи. Загальна вартість промислової продукції більш ніж подвоїлася. Були відновлені старі і створено нові іригаційні споруди, які мали величезне значення для сільського господарства Китаю, оскільки четверта частина посівних площ обслуговується зрошувальними системами.

У січні 1952 року Чень Юнь заявив, що в найближчі кілька років буде спостерігатися нестача зернових, «тому закупівля зерна є необхідністю»²⁶. «Зараз потрібно спочатку провести підготовчу роботу, а під час збору річного врожаю 1952 роки ми застосуємо спосіб мобілізації кооперативами сил на заготовку і засоби видання місцевому самоврядуванню наказу про проведення закупівель у селян з метою досягнення позитивних результатів. Якщо досвід

²⁴ Меликсетов А. В. «Новая демократия» и выбор Китаем путей социально-экономического развития (1949 - 1953 гг.). – С. 86

²⁵ Лапердина В.В. Модернизация экономики КНР и эволюция экономического роста [Электронный ресурс] / В.В. Лапердина // Институт экономики РАН. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.econorus.org>

²⁶ Делюсин Л. Китай: полвека – две эпохи. М.: Институт востоковедения РАН. 2001. 294 с. – С. 79

виявиться успішним, то, починаючи з осені 1952 року, ми будемо розширювати закупівлі, поступово переходячи до їх здійсненню по всій території країни»²⁷.

10 жовтня 1952 року було оголошено, що з грудня 1952 року будуть проводитися планові закупівлі і планове постачання зерном, або «централізація закупівель, і збуту», всі надлишки зернових будуть скуповуватися державою за встановленою ним ціною. В умовах існування тисяч незалежних селянських господарств здійснити централізацію закупівель і збуту було дуже складно. Оскільки закупівельні ціни зазвичай нижчі за ринкові, селяни чинили опір державним закупівлям. У зв'язку з цим в 1954 році в містах і селах часто виникали хвилювання з приводу зерна. Тому в 1955 році Мао Цзедун почав рух за засудження «жінок з забинтованими ніжками»²⁸, що перешкоджають кооперації сільського господарства, а в 1956 році ліквідував приватну власність на землю і здійснив кооперацію. У 1958 році продовжувалося створення народних комун.

У 1953 році був висунутий «курс на подолання хвилювань», який вимагав створення централізованої системи соціалістичної економіки, основою якої стала суспільна власність двох видів: державна і колективна. Подібно до ситуації в СРСР, в Китаї «прискорення соціалістичних перетворень» також почалося з сільського господарства²⁹. У період відновлення китайської економіки завдяки здійсненню земельної реформи зросла виробнича активність селян, сильно підвищилася врожайність зернових і бавовни. Однак на тлі швидко зростаючих потреб індустріалізації в країні як і раніше

²⁷ Barry Naughton. The Chinese Economy: Transitions and Growth. [Текст] – Cambridge: the MIT Press, 2007. – 528 p – P. 59

²⁸ Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой: Ст. и выступления: Пер. с кит. М.: Палей. 1997. 479 с. – С. 88

²⁹ Галенович Ю. М. Китайское чудо или китайский тупик? М.: Муравей. 2002. 144 с. – С. 24

відчувалася нестача зернових і бавовни. Тому було прийнято рішення про державну закупівлю надлишків зерна і бавовни у селян.

З 1949 по кінець 50-х років китайське керівництво проводить дипломатичну стратегію «триматися однієї сторони», яка полягала у політичному, економічному та ідеологічному зближенні з Радянським Союзом. Більшою мірою такий союз відбувається як протиставлення Китаєм себе Заходу та «американському імперіалізму». На цьому ґрунті, Китай бере участь у Корейській війні 1950-1953 років під приводом захисту незалежності Кореї³⁰.

Після цих подій китайським керівництвом було сформульовано «п'ять принципів мирного співіснування», які полягали у:

- 1) взаємній повазі до суверенітету та територіальної цілісності;
- 2) ненапад;
- 3) невтручання у внутрішні справи;
- 4) рівність та взаємовигода;
- 5) мирне співіснування.

З точки зору практики, декларування цих принципів мало забезпечити мирне сусідство Китаю з іншими державами та невтручання ними у справи КНР, особливо стосовно питань щодо Тайваню, Тибету та Сіньцзяну³¹.

В умовах кооперації і створення комун селяни потрапили в «військові загони» з суворою дисципліною, а зерно виявилось в руках кадрових

³⁰ Грачиков Е.М. Особенности внешней политики Китая: этапы смены стратегий. Научно-аналитический журнал Обозреватель. 2015. №3. С. 40

³¹ Weissmann Mikael. Chinese Foreign Policy in a Global Perspective: A Responsible Reformer «Striving For Achievement». JCIR. 2015. Vol. 3. №1. P. 154

працівників. Оскільки зникли селяни-одноосібники, не залишилося і причини для існування приватної промисловості і торгівлі.

Проте, не зважаючи на наявність нестійкого економічного фундаменту для побудови нової держави, в перші роки керівництво вдалося мобілізувати населення і вже у 1952 році показник динаміки об'єму промислового виробництва було збільшено вдвоє, продукція сільського господарства, у середовищі якого став розвиватися кооперативний рух, зросла на 50%, було поновлено та зведено нові іригаційні споруди. Питання викликали тільки методи виконання плану встановленого КПК та їх наслідки для суспільства.

З 1953 р економічний розвиток КНР здійснювалося в рамках п'ятирічних планів. В період першої п'ятирічки 1953 - 1957 рр. промислове виробництво КНР збільшувалася щороку в середньому на 18%, сільське господарство на 4,5%, національний дохід - на 8,9%³².

У доповіді на другій сесії Всекитайських Зборів Народних Представників (ВНСП) заступник прем'єра Державної ради і голова Держплану КНР Лі Фучунь говорив: «Важливою умовою, що дає можливість нашій країні швидкими темпами здійснювати планове економічне будівництво, є щира, безкорислива, братня допомога Радянського Союзу. Радянський уряд і радянський народ допомагають нашій країні в проектуванні нових підприємств і постачають нам обладнання, необхідне для нашого будівництва, а також надають нам допомогу в багатьох інших областях нашого будівництва, проявляючи тим самим високий і благородний дух інтернаціоналізму»³³. За цю допомогу КНР розплачувалася, в основному, поставками продовольства. У роки «великого стрибка» масовий експорт продовольства поряд з

³² История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 210

³³ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 215

неврожаями в КНР стане однією з причин голодомору в ряді китайських провінцій.

У 1956 р на першій сесії VIII з'їзду КПК були озвучені завдання другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства КНР на 1958 - 1962 рр .: «... створення первинної бази для соціалістичної індустріалізації країни ... створення первинної бази для соціалістичного перетворення сільського господарства і кустарної промисловості ... створення бази для соціалістичного перетворення приватної промисловості і торгівлі ..»³⁴. Другий п'ятирічний план продовжував розвиток тих напрямків господарської політики, початок яким було покладено в період першої п'ятирічки, і з самого початку не передбачав форсованих темпів економічного будівництва.

За результатами аналізу китайським істориком Ю. Чжан, заплановані показники другої п'ятирічки не задовольнили Мао Цзедуна. З того моменту, як Мао очолив керівництво КНР в 1949 р, він був одержимий ідеєю перетворення Китаю в наддержаву. Після смерті І.В. Сталіна у березні 1953 року Мао Цзедун став претендувати на роль вождя світового комуністичного і робітничого руху. В таких умовах першочергове значення набувала сукупна потужність китайської держави і ступінь його впливу на міжнародній арені. На виконання програми форсованого економічного будівництва Мао був готовий направити всі ресурси країни. На весь процес «індустріалізації» він спочатку відводив 10-15 років. «Темпи - це сенс існування», - говорив Мао, але він ніколи не озвучував справжню мету «великого стрибка»: перетворити Китай у військову державу ще за свого життя і змусити весь світ прислухатися до своїх слів³⁵.

У 1955 році Мао Цзедун почав наступ на генеральну лінію партії, намагаючись заперечити намічені темпи, методи, масштаби і терміни

³⁴ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 236

³⁵ Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.396-397

соціалістичних перетворень, повернути Китай на «особливий» шлях розвитку. Початкові наміри завершити програму «індустріалізації» протягом 10-15 років були замінені на термін у 5 років, а по можливості й за 3 роки. Саме за цей термін, за розрахунками Мао, Китай повинен був наздогнати, а й по можливості і перегнати СРСР і США за такими показниками як виплавка сталі і збір зернових. Китайському народу пропонувалося взяти на озброєння формулу: «Три роки наполегливої праці - 10 тисяч років щастя». Мао Цзедун заявив, що Китай може виконати план «одним ривком», і назвав цей процес «Великим стрибком вперед»³⁶. Китайському народу було оголошено, що метою такого «великого стрибка» було «наздогнати і перегнати» капіталістичні країни в досить короткий час і стати однією з найбагатших, найбільш передовою і найпотужнішою державою в світі.

У своєму вузькому колі і строго конфіденційно Мао відзначав і геополітичні причини «Великого стрибка». Він заявляв, що «Тихий океан є далеко не спокійним регіоном. Він зможе стати таким тільки тоді, коли буде повністю належати КНР». Мао говорив: «У майбутньому ми створимо Контрольну раду Землі і розробимо єдиний план для всієї Землі»³⁷.

Фактично, «великий стрибок» повинен був стати першим кроком Китаю на шляху до встановлення світового панування. У 1958 р на другій сесії VIII з'їзду Комуністичної партії Китаю була сформульована нова генеральна лінія партії. Її конкретна формула була виражена коротко: «Напружуючи всі сили, прагнучи вперед, будувати соціалізм за принципом: більше, швидше, краще, економніше»³⁸. Нова генеральна лінія партії стала ідеологічною основою політики «великого стрибка», який повинен був протягом 3 років вивести КНР

³⁶ Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.447

³⁷ Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.448

³⁸ Сладковский, М.И. Новейшая история Китая (1917-1970). М., «Мысль», 1972. – С. 9

в ранг провідних держав світу і затвердити за Мао Цзедуном позицію вождя світового комуністичного і робітничого руху.

Розділ 2. Кризові явища в економіці Китаю наприкінці 50-х та початку 60-х років XX століття

Влада Мао Цзедуна та економічна система країни за його правління базувалася на централізованому бюрократичному апарату, який забезпечував безпрецедентний рівень соціально-економічного контролю, який здійснювався Комуністичною партією. Такий контроль призвів надалі до негативних економічних наслідків. Рішення часто приймалися членами партії, яким бракувало досвіду та знань у відповідній галузі.

У 1958 р відбувся кардинальний поворот в політиці КПК. Мао Цзедун і його прихильники в керівництві партії відмовилися від планомірного розвитку економіки, який, на їхню думку, не забезпечував швидкого перетворення Китаю в могутню державу. Була прийнята нова генеральна лінія, яка закликала «будувати соціалізм більше, швидше і економніше»³⁹. Також за мету було вирішено позмагатися з Радянським Союзом в просуванні до комуністичного будівництва. Відсутність необхідного економічного потенціалу не бентежило китайських радикалів. Вони вирішили компенсувати його колосальними людськими ресурсами Китаю. Для здійснення нової стратегії був затверджений курс «великого стрибка» і «народних комун»⁴⁰. Це ознаменувало остаточну відмову китайського керівництва від радянської моделі.

Наприклад, ідеологія не передбачала економічних дискусій з приводу того, що в плановій економіці має враховуватися не лише наявність ресурсів для виробництва. Такі фундаментальні концепти як ціна, вартість та прибуток не були враховані. Централізована система мала потенціал до

³⁹ Иноземцев В. Особый путь Китая // Свободная мысль. - 1999. - № 9. – С. 50.

⁴⁰ Мясников В.С. Мао Цзедун // Вопросы истории. - 1990. - № 1.- С. 75.

фундаментальних помилок, яскравими прикладами яких були Політика великого стрибка 1959-1961 років та Культурна революція 1966-1976 років⁴¹.

Під час першої п'ятирічки планування економіки сприймалося як альтернатива «анархії» конкурентного капіталізму. Проте воно породило інші проблеми, такі як постійний дисбаланс між попитом та пропозицією, всебічний дефіцит та, як наслідок, ринок спекуляції⁴².

Подібні проблеми були характерні і для СРСР, на який на той час орієнтувалася КНР.

Наступним періодом кризи для китайської економіки, яка мала тяжкі наслідки для китайського населення, був період Політики великого стрибка - економічної та політичної кампанії в Китаї з 1959 по 1961 рік, яка була націлена на укріплення індустріальної бази та різкий підйом економіки країни. Як вже було сказано, на той час Китай являв собою на 90% аграрну державу, для якої модернізація була необхідною. Головним методом проведення Політики великого стрибка була швидка колективізація.

Основою колективізації мали стати «народні комуни», прибудинкові ділянки ліквідувалися, практикувалася відмова від грошових винагород та система безкоштовного забезпечення. Водночас в комунах необхідно було розвивати промислове виробництво, тобто плавити метал, виготовляти сільськогосподарський інвентар та транспортні засоби. В результаті, селянам не вистачало часу на якісну обробку землі, а позитивні результати демонструвалися завдяки фальсифікації звітів⁴³.

⁴¹ Nolan Peter and Ash Robert F. China's Economy on the Eve of Reform. The China Quarterly. Cambridge University Press. 1995. №144. Special Issue: China's Transitional Economy. P. 980.

⁴² Nolan Peter and Ash Robert F. China's Economy on the Eve of Reform. The China Quarterly. Cambridge University Press. 1995. №144. Special Issue: China's Transitional Economy. P. 981.

⁴³ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 504-517.

Оскільки модернізація спиралася на сільське господарство, як на основу економіки Китаю того часу, - найбільш постраждали саме селяни, більшість населення країни. Державний контроль за виробництвом, закупівлею та розподілом зерна, а також ліквідація додаткових джерел доходу та продуктів харчування - є передумовою голоду у будь-якій країні. Нестача їжі призвела не лише до величезних людських жертв під час Політики великого стрибка, але і залишила відбиток на наступних поколіннях китайців. Нестача поживних елементів в організмі призвела до зміни показника середнього зросту китайців, закріпивши у всьому світі стереотип про те, що китайці мають невеликий зріст⁴⁴.

Характерною рисою Політики великого стрибка були також надлюдські робочі години, оскільки населенню довелося працювати і вдень, і вночі. Також диспропорції в комунах привели до зниження рівня ентузіазму робітників, адже багатші комуни мали допомагати біднішим. Така система не спонукала ні багаті, ні бідні комуни виробляти продукцію ефективніше, адже надлишки багатих комун передавалися бідним, які могли працювати менше і в будь-якому разі отримувати допомогу⁴⁵.

Мету, яку переслідував Мао Цзедун, приступаючи до втілення «великого стрибка», полягала в переході до комунізму в найкоротші терміни. Здійснити ж це передбачалося за допомогою нових форм організації суспільства, здатних, на думку маоїстів, мобілізувати «людське море» - багатомільйонне населення Китаю - на вирішення основних завдань і добитися небувалої ефективності виробництва⁴⁶. За своєю суттю це була утопічна програма, яка

⁴⁴ Morgan Stephen L. The Welfare Consequences of the Great Leap Forward Famine in China, 1959-61: The Stature of the Survivor. International Economic History Congress, Helsinki. 2006. P. 10.

⁴⁵ Palese Adriana. The Great Leap Forward (1958-1961). Historical events and causes of one of the biggest tragedies in People's Republic of China's history. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1671693&fileId=1671694>

⁴⁶ Тумаков А.И. Чижов А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945-2000гг.). – Харьков: ХНУ им. Каразина, 2001. – С. 41

експлуатувала революційний ентузіазм мас і віру народу в КПК. Влітку 1958 р під гаслом «Три роки наполегливої праці - десять тисяч років щастя» вся країна була втягнута в грандіозний соціально-економічний експеримент⁴⁷.

Курс «великого стрибка» в промисловості припускав прискорений розвиток галузей важкої індустрії як на великих промислових підприємствах, так і шляхом масового створення дрібних і найдрібніших напівкустарних промислових підприємств, які засновані на примітивній техніці і ручній праці. Вони створювалися всюди – в селах, при установах, навчальних закладах. Все населення країни включилося в «битву за метал»⁴⁸. Ця кампанія охопила всі провінції Китаю, незалежно від наявності на їх території руди і вугілля. Нерідко плавильні печі завантажували залізним начинням, яке відібрали у жителів⁴⁹. Мао Цзедун запропонував навіть розібрати і пустити на переплавку частину «непотрібних» залізниць⁵⁰. Однак величезні трудові та матеріальні ресурси виявилися витраченими даремно – отриманий кустарним способом метал був непридатний для промислового використання. Країні було завдано великої економічної шкоди.

Маоїстський експеримент безпосередньо торкнувся і сільського господарства Китаю. У серпні 1958 року з ініціативи Мао Цзедуна був проголошений повсюдний перехід від сільськогосподарських виробничих кооперативів, створених в селі в попередні роки в результаті «м'якої» колективізації, до «народних комун».

В найкоротший термін 740 тис. кооперативів були перетворені в 26 тис. комун, які виконували господарські, адміністративні та військові функції⁵¹. У

⁴⁷ Панцов А. В. Мао Цзедун. М.: Молодая гвардия, 2007. С. 289.

⁴⁸ Иноземцев В. Особый путь Китая // Свободная мысль. - 1999. - № 9. - С. 52.

⁴⁹ История Востока. В 6 томах. Том 6. Восток в новейший период (1945-2000). - М.: Институт Востоковедения РАН, Восточная литература, 2008. - С. 299

⁵⁰ Мясников В.С. Мао Цзедун // Вопросы истории. - 1990. - № 1. - С. 79.

⁵¹ Иноземцев В. Особый путь Китая // Свободная мысль. - 1999. - № 9. - С. 57.

них було проведено повне усупільнення: у селян відібрали присадибні ділянки, а також особисту худобу та птицю; усупільненню підлягали навіть речі особистого вжитку, в тому числі посуд. Натомість вводилося «безкоштовне» (безгрошове) колективне харчування в громадських їдальнях. Була скасована оплата за працю і введена загальна зрівнялівка, яка позбавила селян матеріальних стимулів до праці⁵². Але зате була посилена ідеологічна обробка населення. Популярними гаслами тієї пори були: «Їж і спи на полях», «Працюй як мураха, що рухає гору» ті ін.⁵³ Воєнізований побут, жорстка казармена дисципліна, понадурочна робота без вихідних днів доводили людей до фізичного виснаження. В результаті впала продуктивність праці, значно скоротилося виробництво продовольства, а через недоїдання різко зросла смертність (з 1,1% в 1957 році до 1,5% в 1959 і 2,9% в 1960)⁵⁴.

У 1958 році була гарна погода і очікувався хороший урожай. Відволікання великої кількості людей на виплавку сталі і кампанія по знищенню горобців привели до того, що урожай виявився невисоким, хоча офіційні цифри рапортували про успіхи. Рапорти ґрунтувалися також на кількості зерна, поставленого в зерносховища. Збільшення поставок досягалося шляхом зменшення частки зерна у селян, які стали страждати від недоїдання⁵⁵.

У 1959 і 1960 роках два роки поспіль стояла погана погода, що призвело до вкрай низьких врожаїв і голоду в ряді провінцій. Особливо сильна посуха була в 1960 році, вона вразила північні провінції. Засуха наклалася на перегини колективізації і на наслідки експериментів зі знищення горобців. Величезна кількість людей вимерло від голоду в самій родючій провінції Сичуань. При цьому офіційна статистика знову мало відповідала реальному стану справ, так

⁵² Тумаков А.И. Чижев А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945-2000гг.). – Харьков: ХНУ им. Каразина, 2001. – С. 42

⁵³ История Востока. В 6 томах. Том 6. Восток в новейший период (1945-2000). - М.: Институт Востоковедения РАН, Восточная литература, 2008. – С. 301

⁵⁴ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 517.

⁵⁵ История Китая / Л.С. Васильев, З.Г. Лапина, А.В. Меликсетов и др. - М.: Изд-во МГУ, 1998. – С. 432

як урожай конфіскували у селян для заповнення державних сховищ відповідно до плану (що увійшло в статистичні дані), а селянам майже нічого не залишалося для прожитку, загибель від голоду набула масового характеру⁵⁶.

Свого часу співпраця з СРСР в економічній сфері допомогла Китаю зробити перші кроки на шляху до індустріалізації. Проте наприкінці 50-х років у відносинах між двома країнами відбувся розкол на ідеологічному ґрунті, що породило ряд неприйнятних для Китаю вимог з боку Радянського Союзу. Такі вимоги як постійне знаходження радянських сил на північному сході Китаю, створення об'єднаного тихоокеанського флоту та радіостанції для морської комунікації на території Китаю під радянським керівництвом - загрожували національним інтересам КНР. Тоді китайським керівництвом було прийнято рішення про неготовність продовжувати дійсний зовнішньополітичний курс заради зовнішньої економічної підтримки⁵⁷. До кінця 60-х років ХХ століття відносини між Китаєм і СРСР перейшли з рівня ідеологічних розбіжностей до рівня територіальних претензій. Керівництво КНР почало сприймати Радянський Союз як реальну та ймовірну військову загрозу.

У 1960 році китайський уряд поставив перед СРСР питання про перегляд усіх раніше укладених угод і протоколів по економічному і науково-технічному співробітництву, відмовився від приймання поставок значної частини радянського обладнання, які були заплановані заздалегідь. У свою чергу, СРСР відповів на це надто рішучими кроками – відкликав із КНР своїх радників.

Суперечності й взаємне нерозуміння значною мірою визначалися тим, що СРСР і КНР, перебуваючи на різних етапах соціально-економічного розвитку, по-різному розуміли шляхи й методи соціалістичного будівництва, вважали свій шлях єдино вірним і прийнятним не лише для себе, а й для іншої

⁵⁶ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 519.

⁵⁷ Zhu Tianbiao. Nationalism and Chinese Foreign Policy. The China Review. 2001. Vol. 1. №1. P. 1-12.

сторони. Така постановка питання, що передбачає власну монополію на істину, неминуче вела до посилення ідеологізації двосторонніх відносин, перенесення ідеологічних розбіжностей на міждержавні контакти і в кінцевому підсумку до уявлень про повну несумісність інтересів⁵⁸. Протягом тривалого часу в СРСР і КНР вважали, що поліпшення відносин можливе лише в тому випадку, якщо держава-партнер докорінно змінить свою внутрішню політику й ідеологію, приведе їх у повну відповідність з «єдино вірними» формулами іншої сторони⁵⁹.

У цей час актуальною стає концепція чотирьох модернізацій – промисловості, сільського господарства, національної оборони, науки і техніки, яку вперше було сформульовано ще в 1950-х роках главою Держради КНР Чжоу Еньлаєм і прийнято 1963 р. як офіційну політику Китаю (з початком Культурної революції її було згорнуто)⁶⁰. Новий підхід Ден Сяопіна створював політичну гнучкість не лише для теоретичного розуміння соціалізму, а й для практичної побудови відносин зі світом. При здійсненні реформ, особливо на початковому етапі, Китай дотримувався рекомендацій західних економістів: відкритість для зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій, поступова лібералізація ціни, диверсифікація власності, зміцнення прав власності та контроль інфляції⁶¹. Проте специфіка китайських реформ полягає в поступовому, експериментальному методі перетворення економічної системи країни, що різко контрастує з реформами у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі.

⁵⁸ Стародуб Т.С., Підберезний К.Д. Китай як регіональний актор з глобальними амбіціями в умовах краху біполярності. Грані. Політологія. 2013. №9(101). С. 140

⁵⁹ Стадніченко Р. Концептуальні засади змін у внутрішньополітичному курсі КНР у період правління Ден Сяопіна. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2009. С. 195

⁶⁰ Кіктенко В.О. Гончарук А.З. Гобова Є.В. 40 років політики реформ і відкритості Китаю // Вісник НАНУ. – 2019. - №4. – С. 70

⁶¹ Новоселова Л. Реформа и экономический рост в КНР: чудес не бывает // Российский экономический журнал. 1999. № 1.

Середовище, яке було створене КПК і китайським народом, досить складне і суперечливе в історичному плані. Політичні заворушення, звані «Великою культурною революцією»⁶², яка тривала протягом 10 років, завдала Китаю непоправну шкоду, в китайській народній економіці виник спад. Необхідно враховувати загальнополітичну обстановку в країні напередодні реформ, яка проявилася в наступних обставинах.

Вже до кінця 1958 стало ясно, що політика «великого стрибка» і «народних комун» зайшла в глухий кут. Проти неї виступили ряд видних діячів КПК (в тому числі – міністр оборони КНР маршал Пен Дехуай). Але за наполяганням Мао Цзедуну і його прихильників в партійній верхівці вона продовжувала здійснюватися і в наступні два роки. Для китайського народу це обернулося справжньою трагедією. За приблизними оцінками за період з 1958 по 1962 рік від голоду померло 19 млн чоловік.

Історики вважають, що «великий стрибок» привів до загибелі десятків мільйонів людей⁶³. Нижня оцінка становить 18 мільйонів, у той час як велике дослідження китайського історика Юй Сігуана передбачає, що число загиблих наблизилася до 56 мільйонів⁶⁴. Історик Френк Дікоттер стверджує, що «примус, терор і систематичне насильство були основою великого стрибка» і «мотивували одне з найбільш смертоносних масових вбивств в історії людства»⁶⁵.

Згідно з даними американо-китайського антикомуністичного видання The Epoch Times, приблизно 45 мільйонів китайців загинули від голоду між 1958 і 1962 роками⁶⁶.

⁶² Балюк М. А. Экономическая реформа в КНР: Государство и рынок. М., 1996. – С. 52

⁶³ Li Zhisui, The Private Life of Chairman Mao, 1996. – С. 332

⁶⁴ История Китая: Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — М.: Издательство МГУ, Издательство "Высшая школа", 2002. – С. 433

⁶⁵ Там же. – С. 434

⁶⁶ Китайские СМИ раскрывают запрещённые страницы истории Китая: [Електроний ресурс] - режим доступу: <https://www.epochtimes.ru/content/view/62997/4/>

Реальна заробітна плата знизилася в містах на 10%. В цілому політика «великого стрибка» обійшлася Китаю майже в 70 млрд доларів, що становило близько 1/3 валового національного продукту країни⁶⁷.

Політичний економіст Дуайт Перкінс стверджує, що «величезні обсяги інвестицій призвели лише до скромного збільшення виробництва або його відсутності взагалі ... Загалом, великий стрибок став дуже дорогою катастрофою»⁶⁸. Ситуацію посилювало радянсько-китайський розкол, через який СРСР з причин невдоволення маоїстської політикою в липні 1960 року раптово відкликав з Китаю всіх 1600 фахівців, які працювали в КНР за програмою міжнародного співробітництва. Торговий оборот між країнами впав втричі, поставки радянської техніки і обладнання китайської промисловості скоротилися в 40 разів, що призвело до провалу політики «великого стрибка»⁶⁹.

Більш того, «експерименти» китайського керівництва торкнулися і національні райони країни. У Тибеті загроза «комунізації» привела до збройного повстання місцевого населення в березні 1959 р яке було придушене військами КНР. Далай-лама, світський і духовний глава Тибету, втік до Індії, де йому було надано політичний притулок⁷⁰. Він звинуватив владу КНР в геноциді і масових порушеннях прав людини, оцінивши втрати тибетців в ході повстання в 65 тис. осіб⁷¹. Це викликало різке невдоволення китайського уряду і призвело до загострення відносин з Індією. Після придушення повстання Тибет фактично перейшов під контроль військових властей. Одночасно у Тибеті були ліквідовані феодална власність на землю і

⁶⁷ Кіктенко В.О. Гончарук А.З. Гобова Є.В. 40 років політики реформ і відкритості Китаю // Вісник НАНУ. – 2019. - №4. – С. 71

⁶⁸ Китайские СМИ раскрывают запрещённые страницы истории Китая: [Електроний ресурс] - режим доступу: <https://www.epochtimes.ru/content/view/62997/4/>

⁶⁹ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 310

⁷⁰ Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.480

⁷¹ Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.482

теократична форма правління. Новий уряд очолив панічно-лама, який виявляв лояльність по відношенню до комуністичного режиму. Однак в 1962 році він звернувся до Мао Цзедуна з посланням, в якому засудив голод і репресії, які скоротили чисельність тибетського населення. За це панічно-лама був кинутий у в'язницю, а в 1977 р відправлений на заслання (винесений йому вирок скасували лише в 1988 р). Остаточо ж статус Тибету в складі КНР був визначений в 1965 р, коли на його території було утворено Тибетський автономний район⁷².

Соціально-економічні експерименти маоїстів супроводжувалися серйозними змінами і в області зовнішньої політики Китаю. В кінці 50-х років між китайським і радянським керівництвом виникли серйозні ідеологічні розбіжності. Н.С. Хрущов, прийшовши до влади, проголосив курс на мирне співіснування з капіталістичними країнами, на поліпшення відносин з США і роззброєння. Але жодна з цих стратегічних установок не була прийнята Мао Цзедунем, який вважав міжнародну напруженість сприятливим фактором для розвитку світового революційного процесу. Згубний вплив на радянсько-китайські відносини надали особисті амбіції лідерів обох країн, їх взаємні образи і наростаюча неприязнь один до одного.

У січні 1961 року відбувся IX пленум ЦК КПК, який вирішив призупинити політику Великого стрибка в сільському господарстві і прийняв надзвичайні заходи із закупівлі зерна в Канаді та Австралії.

Тому з початку 1961 року курс «великого стрибка» був замінений курсом на «врегулювання». Кустарне виробництво металу було призупинено. Замість комун відтворювалися колишні кооперативи. Поступово стали повертатися до принципу матеріальної зацікавленості, до оплати праці. Селянам повернули їх особисте майно і присадибні ділянки, а в ряді провінцій були відновлені

⁷² Федотов В. Поднебесная в современном мире // Азия и Африка сегодня. - 1999. - № 10. - С . 22

індивідуальні господарства. Зміна економічної політики дало позитивні результати – до 1962 р вдалося подолати найбільш важкі наслідки «стрибка» і «комунізації» села. А в 1963-1965 роках темпи економічного зростання в Китаї досягли рекордно високого рівня – 15,1% в рік (за підсумками 1958–1962 років цей показник опустився до -2%)⁷³.

Провал «великого стрибка» висунув на політичну арену Китаю інших лідерів - т.зв. «прагматиків» (Лю Шаоци, Ден Сяопін, Чень Юнь і ін.), - які обґрунтовано оцінювали реальні можливості країни і виступали за економічні методи господарювання⁷⁴. Авторитет Мао Цзедуна був підірваний, ослабли його позиції в центральних органах КПК. На деякий час він відійшов від активного керівництва і навіть залишив пост голови КНР (який зайняв Лю Шаоці), зберігши за собою посаду партійного лідера. Однак, як показав подальший хід подій, він не відмовився від боротьби і лише чекав слушної нагоди, щоб знову взяти владу в свої руки і розправитися з політичними супротивниками.

⁷³ Козка В.М. Еволюційні процеси в китайській економіці та необхідність трансформації моделі розвитку. Економічний часопис. XXI. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2012. №1(2). С. 17.

⁷⁴ История Китая: Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — М.: Издательство МГУ, Издательство "Высшая школа", 2002. — С. 435

Розділ 3. Суспільно-політичний та економічний розвиток Китаю у час «Культурної революції» (1966 – 1976рр.)

Продовженням Політики великого стрибка можна назвати такий етап китайської історії як Культурна революція 1966-1976 років. І хоча вона торкалася ідеології, закріплення позицій Мао Цзедун, виховання нового покоління в традиціях маоїзму - причини її початку мають економічний характер.

Культурна революція була результатом боротьби за владу між двома групами у керівництві Комуністичної партії. Російський синолог О. Непомнін вважає, що першу групу очолював Лю Шаоци, Ден Сяопін та Лу Диньї. Вони підтримували ідею продовження періоду економічного врегулювання та співпрацю з СРСР. Представники іншої групи - Мао Цзедун, Кан Шен, Лін Бяо та інші - виступали проти спільних дій з радянською владою за всіма питаннями та намагалися закріпити культ особистості Мао Цзедун. Інший дослідник Б. Кулик вказує на те, що Культурна революція була результатом турбувань Мао Цзедун з приводу відновлення капіталізму в КНР на фоні наслідків рішень стосовно економіки минулих років⁷⁵.

Крах політики «великого стрибка» і «народних комун» Мао Цзедун сприйняв як тимчасову невдачу своїх спроб подолати економічну відсталість країни позаекономічними засобами. Незабаром, після ретельної підготовки, він спробував взяти реванш. У серпні 1966 Мао Цзедун висунув гасло «Вогонь по штабах!», маючи на увазі партійні комітети і місцеві органи влади, де нібито окопалися «буржуазні перевертні», які, начебто, перешкоджали розвитку

⁷⁵ Переверзев В.В. Причины начала «культурной революции» в отражении современной отечественной историографии. История, экономика, международные отношения. 2014. С. 116.

китайської революції⁷⁶. Слідом за цим почалася широка репресивна кампанія проти антимаоїстської опозиції, яка тривала 10 років (1966-1976 рр.) і увійшла в історію Китаю як «велика пролетарська культурна революція». Вважалося, що її мета – не допустити реставрації капіталізму в країні і домогтися «великої демократії на кшталт Паризької комуни». Але фактично це була спроба встановити режим особистої влади Мао Цзедуна.

Звернення великого керівника до «революційних учнів» 18 серпня 1966 року остаточно санкціонувало створення «червоної охорони», яка, за словами самого Мао Цзедуна, повинна була стати опорою культурної революції⁷⁷.

За свідченням очевидця, болгарського дипломата і журналіста К. Босева, 18 серпня 1966 року, на найбільшій в світі площі Тяньаньмень («Храм Небесного спокою») в Пекіні на зустрічі з Мао Цзедунем були присутні близько одного мільйона людей, серед яких переважна більшість становили юнаки та дівчата до 20 років «з очима як у вовків, які бачать і чують видобуток»⁷⁸. Площа Тяньаньмень і примикаюча до неї зі сходу вулиця були схожі на «радісний людський океан»⁷⁹. Майже у кожного в руках була червона книжечка з цитатами вождя, яку юні революціонери гортали, вигукуючи: «Десять тисяч років життя нашого Мао-Чжусі (Главі Мао)». Всюди в честь «великого вождя, великого полководця» і «великого вчителя» звучала пісня «У відкритому морі не обійтися без керівника»⁸⁰. Мао Цзедун був проголошений командувачем хунвейбінів, Лінь Бяо - його заступником, а Чжоу Еньлай – радником.

⁷⁶ . Выступления и статьи Мао Цзедунa разных лет, ранее не публиковавшиеся в печати: сборник / ред. О. Борисова, М. Титаренко. – Москва : Прогресс, 1976. – Выпуск 6. - С.209

⁷⁷ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 157

⁷⁸ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 158

⁷⁹ Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966 – 1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). – С. 24

⁸⁰ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 159

У боротьбі з інакомислячими основна ставка була зроблена на політично незрілу молодь, яку багато років виховували в дусі відданості «вождю» і армію. Для того щоб дати можливість студентам і школярам брати участь в «культурній революції», заняття в школах і вузах були припинені. Звучали відверті заклики до «революційного насильства». Повсюдно створювалися молодіжні загони хунвейбінів («червоних охоронців», «червоногвардійців») і цзаофаней («бунтарів»), які стали рушійною силою «культурної революції». Заохочувані Мао Цзедун, вони розгорнули боротьбу за захоплення влади в країні. Їх засобами боротьби були терор і насильство.

Мао Цзедун відкрито висловлював свою підтримку загонам «червоних охоронців», які бунтували проти «буржуазії, імперіалістів, ревізіоністів і їх прислужників», про що, зокрема, свідчить його лист до хунвейбінів середньої школи при університеті Цінхуа від 1 серпня 1966 року, де він звертався до юних товаришів зі словами: «Я гаряче підтримую вас», і «висловлюю гарячу підтримку дацзибао ..., в якій говориться, що бунт проти реакціонерів правомірний»⁸¹. За свідченням Лі Чжисуй, ці «слова Мао були опубліковані в студентських виданнях і моментально стали об'єднуючим гаслом молоді», тим більше що саме до згуртування в русі «культурної революції» в своєму листі і закликав Мао Цзедун⁸². Як відзначав свого часу Ф. М. Бурлацький, «через якихось кілька днів сотні тисяч юних учасників організації буквально заповнили всю країну, оголосивши нещадну війну «старому світу»⁸³. Заняття

⁸¹ Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966—1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). - С. 26

⁸² Ли Чжисуй. Мао Цзедун. Записки личного врача: в 2 книгах / Ли Чжисуй. - Минск: Интер-Дайджест, 1996. - Книга 2. - С. 212

⁸³ Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун и его наследники / Ф. М. Бурлацкий. - Москва : Международные отношения, 1979. С. 243

на невизначений час були припинені, оскільки відтепер хунвейбіни повинні були згідно заклику Мао Цзедуна «вчитися революції, роблячи революцію»⁸⁴.

23 серпня 1966 року в приміщенні народного комітету Пекіна (орган влади столиці) був створений Головний штаб зв'язку хунвейбінів, про що свідчила відповідна вивіска, яка змінила собою вивіску народного комітету. Робота тут здійснювалася фактично цілодобово (друкувалися прокламації, листівки, різні інструкції), звідси в усі кінці міста поспішали посланці хунвейбінів. У цьому ж штабі була видрукувана і «декларація» (програма) хунвейбінів, в якій проголошувалися їх основні завдання: «високо нести велике червоне знамено ідей Мао Цзедуна», «безмежно і гаряче любити голови Мао»⁸⁵.

Армія і органи держбезпеки стояли не тільки за спиною Мао Цзедуна, а й за спиною хунвейбінів, молодих революціонерів, направляючи їх дії за вказівкою Мао Цзедуна. Рух хунвейбінів ретельно маскували механізм «культурної революції»: «Спостерігаючи за ним, так би мовити, знизу, важко було визначити, де кінчається ініціатива самих хунвейбінів і де починається виконання директив»⁸⁶. Головною умовою всієї цієї революційної діяльності, була безкарність, яку забезпечували контрольована маоїстами армія і каральні органи⁸⁷.

Початок руху «червоної охорони» було відносно нешкідливим, часом навіть комічним: старі, традиційні назви вулиць і площ Пекіна замінялися на

⁸⁴ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 160

⁸⁵ Ли Чжисуй. Мао Цзедун. Записки личного врача: в 2 книгах / Ли Чжисуй. — Минск: Интер-Дайджест, 1996. — Книга 2. — С. 213

⁸⁶ Фан Сяо. Китайские СМИ раскрывают запрещенные страницы истории Китая [Электронный ресурс] / Фан Сяо. — Режим доступа : www.epochtimes.ru/content/view/62997/4

⁸⁷ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. — С. 160

«революційні», «антиімперіалістичні»⁸⁸. Знищенню підлягали реакційні вивіски магазинів, ресторанів, перукарень, швейних, шевських та інших майстерень. З продажу були вилучені одеколони, духи, пудра та інші парфумерні вироби, які укладали в собі «небезпеку буржуазного розкладання»⁸⁹. Акваріуми з золотими рибками, які були примітною деталлю багатьох китайських будинків, виносилися на вулицю і розбивалися. Розведення квітів, любов до канарейок, кішок і собак також розцінювалися як феодалські пережитки. Хунвейбіни запропонували змінити колірне призначення світлофорних сигналів, «бо, на їхню думку, рухатися вперед можна тільки на червоне світло, оскільки червоний колір - це колір революції, а зелений символізує отруту»⁹⁰.

У 1966 - 1968 рр. в країні панував хаос. Боротьба набула масштабів громадянської війни з жорстокими зіткненнями в багатьох частинах країни.

Зокрема, серйозна спроба опору кампанії із захоплення влади мала місце в Шанхаї, найбільшому промисловому центрі Китаю, де робітники ряду заводів припинили роботу. Причому одні зробили це під приводом участі в «культурній революції», інші, навпаки, - в знак протесту проти неї, що було прямим свідченням розколу робітничого класу. Однак основна маса робочих підтримала шанхайський міськком і народний комітет, які в інтересах робітників і службовців вжили низку заходів щодо поліпшення їхнього економічного становища (була збільшена заробітна плата, вирішувалися матеріально-побутові проблеми, здійснювалися необхідні додаткові виплати)⁹¹. Маоїсти звинуватили шанхайську владу в прояві «економізму», в

⁸⁸ Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966 – 1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). – С. 26

⁸⁹ Теж саме. – С. 27

⁹⁰ Яковлев М. И. Китай 60-х годов (из записок очевидца) [Электронный ресурс] / М. И. Яковлев. – Режим доступа : <https://biblio.kz/m/articles/view/Китай-60-х-годов>

⁹¹ Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. – С. 161

«контрнаступі на економічному фронті», вбачивши в їх діях «буржуазну реакційну лінію»⁹², і розгорнули проти них найширшу кампанію розгрому, основною каральною силою якої з'явилися хунвейбіни. До середини січня 1967 року страйки робітників Шанхая вдалося придушити, було оголошено про проголошення Шанхайської народної комуни, поряд з якою були організовані також комуни і в інших містах, зокрема, в Пекіні.

Мільйони людей стали жертвами насильства і знущань. В результаті загальних чисток багато кадрових працівників і просто грамотні городяни були заслані «на перевиховання» в село. Запалали багаття, на яких спалювалися книги класиків світової літератури, оскільки вони «не відповідали ідеям Мао Цзедуна». Хунвейбіни пройшлися по всій країні. Їх рух супроводжувалося розгулом анархії і вандалізму. Місцеві партійні структури, а також конституційні органи влади були розгромлені. Натомість почалося створення нових владних органів – «революційних комітетів». До їх складу увійшли найвідданіші прихильники Мао Цзедуна, культ якого був роздутий до неймовірних розмірів. Допомогу хунвейбінам в захопленні влади надавала армія. В результаті був створений новий політичний механізм, який цілком відповідав маоїстським уявленням про «китайську модель соціалізму». По суті справи, країна перейшла до казарменому комунізму, соціально-економічним змістом якого стала «політика залізної миски рису» (тобто підтримка життєвого рівня народу в межах фізичного виживання), а держава набула повної і неподільної влади над особистістю⁹³.

Рух хунвейбінів практично паралізувало країну як в політичному, так і в соціально-економічному сенсі, дозволивши Мао Цзедуну, з одного боку, нанести нищівного удару по всій політичній системі, які містила в собі

⁹² Теж саме. – С. 161

⁹³ Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966 – 1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). – С. 28

опозицію, з іншого боку, чисто в тактичному сенсі, залишитися непричетним до тих масових безчинств і злочинів, які творили хунвейбіни, здатні висунути обвинувачення в ревізіонізмі випадковому перехожому, першої людини, в квартиру до якої вони могли увірватися. Рух хунвейбінів став одним з механізмів не тільки придушення опозиції, а й нагнітання тотального страху в багатомільйонній країні, виступав ключовою умовою зміцнення особистої диктатури і культу Мао Цзедуна.

Станом на кінець 60-х років Китай опинився в ситуації, коли зв'язки з колишніми союзниками були в стані кризи, а встановити нові не вдавалося. На той момент Китаю вдалося встановити дипломатичні відносини не більш ніж з 20 країнами. Окрім Франції, решта країн представляли Африку та Азію⁹⁴. Через свою опозицію і СРСР, і США - Китай опинився ізольованим від зовнішнього світу. Тому Мао Цзедун вирішив створити новий табір союзників, який складали країни третього світу. Ідея полягала у тому, аби протиставити СРСР та Америці групу держав, які розвиваються, а значить мають більший потенціал у майбутньому.

Заворушення перших двох років культурної революції зупинили зростання економіки і привели навіть до погіршення ситуації. Загасання руху червоних охоронців до 1968 року супроводжувалося гаслом «робітничий клас повинен бути лідером у всьому»⁹⁵, коли відновлення влади Партії призвело до двох років понад швидкого зростання. Залишкові наслідки культурної революції привели до помірною, навіть нерівномірного зростання, аж до 1976 року, коли політичні потрясіння знову привели до спаду виробництва.

⁹⁴ Грачиков Е.Н. Внешняя политика Китая: стратегии в контексте идентичности и глобальной перспективы. Международные отношения. 2015. №3. С. 294.

⁹⁵ Сухарчук Г.Д. «Культурная революция» в Китае в свете социо-естественного подхода // «Общество и государство в Китае»: XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.219.

Культурна революція була рухом більшою мірою політичним, ніж економічним. Радикальні послідовники маоїзму встановили жорсткий контроль над засобами масової інформації, культурою і засобами пропаганди, але вони в набагато меншому ступені контролювали міністерства, керуючі виробництвом. Радикали керували голосом культурної революції, не завжди при цьому контролюючи важелі виробництва. Як наслідок, з'явилася економічна риторика, що представляє культурну революцію, але не обов'язково відповідна її економічній реальності.

«Самодостатність» (цзилі геншен, або відродження завдяки своїм власним зусиллям) - як і різноманітні програми Мао, була спадщиною Яньань, столиці комуністичної революції під час війни на території бідного і далекого північного заходу⁹⁶. Через таке походження особливу увагу в ній приділялася боротьбі з ізоляцією і обмеженими ресурсами. Також завдяки цьому комуністична партія зливалася з місцевою селянською культурою. Відродження цих ідеалів в 1960-ті роки викликало спогади про революцію, але зараз їх застосовували в національному масштабі і при більшій розвиненості Народної Республіки.

Маоїстська ера самодостатності також адаптувалася до раптового припинення закордонної допомоги. Коли розбіжності з Радянським Союзом в 1960 році посилювалися, Москва раптово відкликала 6000 консультантів, які працювали над 156 великими економічними проектами. Радянські фахівці забрали з собою проекти і креслення. І таким чином, самодостатність стала для Китаю єдиним можливим курсом⁹⁷.

⁹⁶ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 289

⁹⁷ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. 2017. С. 290

Ті, хто просував самодостатність, підозріло ставилися до зайвого поділу праці. Передбачалося, що провінції стануть самодостатніми, і таким способом можна буде скоротити транспортні витрати і вирішити проблему нестачі ресурсів. У масштабах всієї країни, самодостатність вимагала заміщення імпорту, налагодження виробництва товарів в Китаї - від залізничних локомотивів до антибіотиків, в іншому випадку все це довелося б купувати за кордоном. Активна підтримка внутрішнього виробництва дозволила уникнути непотрібних витрат дефіцитної твердої валюти і стимулювало місцеві новаторські розробки.

У риториці культурної революції використовувався пафосний, войовничий стиль, в якому абсолютне революційне прагнення до влади перемагало матеріальну складову. У марксистській теорії це явище відоме як «волютаризм», який розганяє сили історії хорошим поштовхом. Пісенні і танцювальні ансамблі розважали робітників і формували мораль⁹⁸.

Основним елементом громадського контролю жителів міст були їхні робочі організації, офіси і заводи, які наймали їх. Підприємства забезпечували людей не тільки стабільною роботою, також вони надавали житло, медичну допомогу, субсидії, навчання в школі, путівки на відпочинок, розваги, автобусні квитки, і інші блага. Система реєстрації за місцем проживання, введена спочатку для обліку міграції населення, перетворилася в засіб управління, який не дозволяв селянам масово переселятися в міста після голоду 1959 року. Дуже бажаною стала міська прописка, особливо коли мільйони молодих городян стали відправляти в сільську місцевість⁹⁹.

⁹⁸ Усов В. Н. История КНР. В 2т. Т. II. 1966 – 2004 гг.: учебник / В.Н. Усов. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. С. 290

⁹⁹ Сухарчук Г.Д. “Культурная революция” в Китае в свете социо-естественного подхода // “Общество и государство в Китае”: XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.221.

Маоїстська віра в рівноправність не могла ліквідувати багаторічну матеріальну нерівність серед китайців. У деяких випадках воно було обумовлено регіональними відмінностями, так як вся промисловість була сконцентрована на північному сході і в прибережних провінціях. Принцип самодостатності вимагав, щоб кожна громада отримувала максимум з наявних в ній ресурсів. У такій ситуації області, в яких сконцентровано більше ресурсів, знаходяться в більш вигідному становищі, тому не дивно було, що селянські села в горах залишалися бідними, або що віддалені райони, населені етнічними меншинами, переживали важкі часи в спробах поліпшити своє становище.

У селах, при всій їх різноманітності, повернулися до відновлення класової боротьби, при цьому розподіл на класи був історичним, а не за способом життя¹⁰⁰. Представники місцевих асоціацій бідного селянства і середняків становили основу влади комуністичної партії на місцях. Ця більшість ретельно стежила за нечисленною меншістю, яка була віднесена до «п'яти поганим елементам»¹⁰¹. У небагатьох селах можна було знайти консерваторів, але навіть якщо вони там були, то залишалися представниками інтелігенції. Але у всіх селах були члени сімей колишніх поміщиків і заможних селян, деяких із яких могли становити загрозу революції. Майже всі вони піддавалися гонінням аж до закінчення культурної революції, як в істотних питаннях, так і по дрібницях.

У роки культурної революції продовжилася державна експлуатація сільського господарства заради фінансування індустріалізації. Держава

¹⁰⁰ Моргунов Е.В. Теория и практика модернизации индустриальной системы страны / Е.В. Моргунов, И.В. Жаворонков. Проблемы развития рыночной экономики: (сб. науч. тр.) / Ред. ин-т проблем рынка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun 11 - 03.pdf](http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun%2011-03.pdf)

¹⁰¹ Сухарчук Г.Д. «Культурная революция» в Китае в свете социо-естественного подхода // «Общество и государство в Китае»: XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.222.

встановлювала ціни на обов'язкові квоти із закупівлі зерна, але фермерам доводилося закуповувати виробничі товари за відносно високими цінами.

Таким чином, фермерство не приносило доходу, але обмеження на пересування прив'язувало селян до землі. Оскільки промисловість розвивалася швидше сільського господарства, росла і потреба у виробництві продуктів харчування. Продуктивність праці в сільському господарстві постійно стримувала стратегів культурної революції, які намагалися підвищити ефективність терасуванням нових полів, використанням нової робочої сили і посиленням ідеологічних заохочень.

З 1966 по 1976 роки кількість полів зрошення збільшилася майже на третину. Не всі з них виявилися ефективними, так як іноді дачжайскую модель застосовували бездумно, не враховуючи особливості рельєфу. Однак вирівнювання поверхні дійсно дозволяло збільшити врожайність, забезпечуючи зрошення, що було б неможливим без мобілізації селян в період культурної революції для викопування каналів взимку, яка раніше вважалася мертвим сезоном¹⁰². Значно збільшилося використання добрив, хоча вони були поганої якості і явно не дотягували до тих, які потім почнуть використовувати в період реформ. Нововведення в асортимент насіння з'являлися паралельно «зеленим революціям» в інших регіонах Азії¹⁰³.

Найбільший економічний успіх полягав у поліпшенні людського капіталу Китаю. Маоїсти замінили недолік капіталу надмірною працею всюди, де було можливо. Також вони розширили цей підхід, покращуючи здоров'я і рівень освіти робітників, і залучаючи на робочі місця більше жінок.

¹⁰² Переверзев В.В. Причины начала «культурной революции» в отражении современной отечественной историографии. История, экономика, международные отношения. 2014. С. 115

¹⁰³ Усов В. Н. История КНР. В 2т. Т. II. 1966 – 2004 гг.: учебник / В.Н. Усов. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. С. 291

Досягнення охорони здоров'я були досить значними. Очікувана тривалість життя при народженні, в 1949 році становила всього 35 років, зросла до 65 до 1977 року¹⁰⁴. Це на 12 років більше, ніж той же показник в Індії та Індонезії. Основний внесок тут внесли поліпшення харчування, зниження дитячої смертності та контроль за інфекційними захворюваннями. Майже два мільйони людей пройшли навчання і стали «босоногими докторами» в грандіозній спробі створити мережу з надання першої медичної допомоги в селах¹⁰⁵. У босоногих лікарів не було особливого обладнання або кваліфікації, але вони завжди були під рукою і надавали послуги безкоштовно, так як працювали серед своїх односельців. За попередній період саме їх поява внесла значний внесок в розвиток сільської медичної допомоги. До кінця періоду культурної революції, дві третини лікарняних ліжок в Китаї припадали на сільську місцевість.

Влада наполягала на інтеграції західної медицини з традиційними і більш дешевими методами лікування, наприклад, травами і голковколюванням. Більш ранні спроби об'єднати західні та китайські методи лікування ніколи не просувалися далеко через опір професійних медиків, які вважали лікування травами наслідком невігластва селян. Культурна революція позбавила фахівців можливості чинити опір «червоним» в медицині та інших технічних галузях¹⁰⁶. Вчених попросили перевірити і поліпшити ефективність найкращих з місцевих практик. Голковколювання стали застосовувати в лікарнях, а недорогі фабричні ліки увійшли в аптечки «босоногих лікарів». Результати можна в загальних рисах порівняти з програмами розвитку мистецтва періоду культурної революції, коли до національних тем зверталися за допомогою

¹⁰⁴ Переверзев В.В. Причины начала «культурной революции» в отражении современной отечественной историографии. История, экономика, международные отношения. 2014. С. 117

¹⁰⁵ История Китая: учебник / под. ред. А.В. Меликсетова, – 2-е изд., испр. и. доп. – М: Изд-во МГУ, 2002. С. 303

¹⁰⁶ Усов В. Н. История КНР. В 2т. Т. II. 1966 – 2004 гг.: учебник / В.Н. Усов. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. С. 295

методів, що використовуються в західній живопису і симфонічній музиці. У медицині, проте, такий гібрид відбивав і сучасні погляди, і національну самосвідомість китайців, також як і пошуки програм, які були б ефективними і недорогими одночасно.

Великий вплив мали і подібні досягнення в галузі освіти. Кількість грамотних дорослих китайців (від 15 років і старше) в 1964 році становило 43%, але до 1977 року цей показник зріс до 65%. Це досягнення можна недооцінити, а то й враховувати, що в 1977 році кількість грамотних китайців у віці від 15 до 19 років становило 90%. В Індії аналогічний показник в 1977 році становив 56%, а для дорослого населення - 41%¹⁰⁷. Швидке зростання рівня грамотності в Китаї відбивав безпрецедентне п'ятнадцятикратне збільшення числа сільських молодших середніх шкіл з 1965 по 1976 роки (щоб вважатися грамотним, в Китаї потрібно пройти додатковий дворічний курс початкової освіти понад норми для вивчення алфавітних мов)¹⁰⁸.

Також, як це було з реформою системи охорони здоров'я, відсторонені фахівці навчальних закладів не схвалили б нові освітні програми. У школах отримання освіти змішувалося з роботою, в спробі співвіднести уроки з реальним життям учнів. Робітничо-навчальні програми були протилежні таким традиціям конфуціанської освіти, як запам'ятовування і коментування класичних текстів, і аж до ідеї, що мета освіти - випустити витончену еліту. Також нова система за допомогою робочих балів, на підставі яких розподілявся колективний урожай, протидіяла використанню дитячої праці, прибираючи стимул не пускати дітей до школи, щоб підвищити сімейний дохід¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Переверзев В.В. Причины начала «культурной революции» в отражении современной отечественной историографии. История, экономика, международные отношения. 2014. С. 118

¹⁰⁸ Сухарчук Г.Д. «Культурная революция» в Китае в свете социо-естественного подхода // «Общество и государство в Китае»: XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.221.

¹⁰⁹ Теж саме. – С. 222

Позитивний погляд на освіту періоду культурної революції йде врозріз з традиційним трактуванням, в якій маоїстів лають за закриття шкіл, хоча початкові школи залишалися відкритими. Насправді, вищі школи відновили роботу з 1967 року, так як маоїсти відчайдушно шукали способи прибрати червоних охоронців з вулиць¹¹⁰. Закрилися школи були університетами, які припинили прийом нових студентів до 1970 року. Таким чином, культурна революція значно розширила доступність початкової освіти для людей нижчих класів, але значно скоротила число університетів. Перерва в роботі університетів можна вважати тимчасовим призупиненням капіталу культури, який раніше був привілеєм сімей еліти.

З 1972 по 1976 роки університети почали зараховувати нових студентів не по результатам державних іспитів, а за рекомендаціями місцевої влади, які ґрунтувалися на характеристиці про походження родини абітурієнта і характеристиці з місця роботи. Відсортувати заявки часто допомагали місцеві іспити. Про це покоління «робітничо-селянсько-солдатських» студентів після 1978 року відгукувалися зневажливо, але воно представляло собою серйозну спробу знову налагодити навчання в університетах Китаю.

Політичний опір повторного відкриття університетів був дуже сильним. У 1973 році Чжан Тешен, колишній студент вищої школи, шукаючи спосіб вирватися з села після п'яти років ненависної для нього селянської роботи, спробував вступити до університету в провінції Ляонін. Під час іспиту, з яким він не справлявся, Чжан відкрито залишив спробу відповісти на поставлене запитання і написав твір, що засуджує «книжкових хробаків», які не зробили нічого корисного, поки він працював в полях. Його витівка нагадує поведінку зневірених студентів у всьому світі (якщо не можете відповісти на питання,

¹¹⁰ Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966 – 1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). – С. 28

напишіть про щось ще). Однак в пізній період культурної революції, Чжан став героєм, що наважився кинути виклик еліті, і зробив нетривалу, але яскраву політичну кар'єру¹¹¹.

Завдяки тому, що основні медичні та освітні послуги стали доступнішими, якість робочої сили значно покращилися, а залучення жінок до роботи за оплату дозволило збільшити її кількість. Ідеологія культурної революції твердила, що «жінки тримають половину неба»¹¹², і боролася з традиційною дискримінацією за статевою ознакою під час вступу на роботу. У містах майже всі молоді жінки влаштувалися на роботу. Доходи сімей росли, в той час як індивідуальні зарплати залишалися на одному рівні, примирюючи чоловіків в родині зі зростаючою владою жінок.

Завдяки виходу жінок на роботу народжуваність в містах пішла на спад, пройшовши пік в 1960-х роках. Прагнення Мао до ще більшого забезпечення робочою силою спочатку ускладнило обмеження народжуваності. Але навіть ці заходи закінчилися в 1971 році, коли влада почала нову демографічну політику, наполовину знизивши коефіцієнт народжуваності до 1976 року¹¹³. Зміни структури червоних охоронців сприяло спаду, так як жінки дітородного віку випадали зі звичного соціального оточення. Держава також вимагала, щоб люди пізніше вступали в шлюб, мали менше дітей і збільшували проміжки між їх народженням. Подібні заходи змушували пари займатися плануванням сім'ї, але ж такі заходи були набагато м'якші ніж широко відома політика однієї дитини на сім'ю, яка почалася тільки в 1980-і роки.

Курс на самодостатність сприяв появі регіональних автономій, причиною якою було скорочення транспортних витрат. Проте, транспортна

¹¹¹ Сухарчук Г.Д. "Культурная революция" в Китае в свете социо-естественного подхода // "Общество и государство в Китае": XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.224.

¹¹² Теж саме. – С. 225

¹¹³ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 517

інфраструктура була значно поліпшена. У 1968 році в Наньцзині був відкритий міст через річку Янцзи¹¹⁴. Завдяки завершенню цього не закінченого радянськими фахівцями проекту, залізничний транспорт вперше зміг перетнути велику річку на сході Китаю, і таким чином було покладено край необхідності перевозити поїзда на поромках. У 1969 році було завершено будівництво першої лінії метро в Пекіні¹¹⁵. Тисячі нових мостів і доріг дозволили поліпшити умови перевезення сировини і товарів по сільських районах Китаю.

Сільськогосподарське виробництво стало динамічною частиною промислового сектора, завдяки новим, розташованим в комунах, підприємствам, які виробляли такі товари, як хімічні добрива, сільськогосподарський інвентар, іригаційне обладнання, будівельні розчини, електричні двигуни та генерували гідроелектроенергію. Всі вони отримували значні державні інвестиції і податкові пільги. Сільські та селищні підприємства, які зіграли важливу роль при проведенні реформ в період після культурної революції, з'явилися саме з таких сільськогосподарських виробництв¹¹⁶.

У самодостатності є позитивні з точки зору екології моменти. Бідність не дозволяє робити зайвих витрат, а споживання товарів місцевого виробництва скорочує забруднення навколишнього середовища транспортом. Однак програма культурної революції давала навантаження на навколишнє середовище, тому що самодостатність змушувала кожен комуну вирощувати зерно, навіть в тих районах, де це було нераціонально. Вирощування «Зерна як головної ланки» було погано для пасовищ, а на водоносні області на рівнинах Північного Китаю лягло серйозне навантаження. Озера висихали у

¹¹⁴ Моргунов Е.В. Теория и практика модернизации индустриальной системы страны / Е.В. Моргунов, И.В. Жаворонков. Проблемы развития рыночной экономики: (сб. науч. тр.) / Ран. ин-т проблем рынка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun_11-03.pdf

¹¹⁵ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 518

¹¹⁶ Юсип О.Л. Особливості організації змішаного типу економічної системи Китаю. Актуальні проблеми державного управління. 2016. №2(50). С. 2

міру розширення територій фермерських господарств. Всупереч цій тенденції, в 1970-ті біомасу нарощували через лісонасадження. А рівень шкоди, яка була спричинена навколишньому середовищу, швидко збільшувався після культурної революції, так як прагнення до розвитку Китаю перейшло в ринкову концепцію швидкого зростання.

Беручи до уваги нелюбов маоїстів до споживчих товарів, значний акцент в індустріальному розвитку робився на легку промисловість, наприклад, виробництво одягу¹¹⁷. Однак засоби часто вкладалися неефективно. Показовим прикладом є так званий «третій фронт», секретна, очолювана військовими програма індустріалізації з будівництва нових заводів в глибині Китаю (першим і другим фронтами були лінії оборонних споруд на узбережжі і в центрі Китаю). Багато заводів будувалися в печерах або були приховані в горах на південному заході¹¹⁸.

Приховування економічної основи від американської або радянської атак вимагало аби великих сум капіталовкладень, які було б краще витратити в інших регіонах, де будівництво обійшлося б дешевше, а місцеві навички були більш б придатними. Однак інвестувати в прибережні райони було небезпечно через можливі американських бомбардувань. Також маоїсти хотіли винагородити за минулі заслуги ті райони, в яких зародилася революція і які все ще залишалися бідними. Крім того, вони хотіли більш рівномірно поширити виробничі навички по всій країні. Чи не найбільш значним, але важливим, був той факт, що заводи Третього фронту будувалися ближче до узбережжя, в відстаючих з розвитку гірських районах провінцій Чжецзян і Фуцзянь. Там також виробляли боєприпаси, сталь і хімікати.

¹¹⁷ Моргунов Е.В. Теория и практика модернизации индустриальной системы страны / Е.В. Моргунов, И.В. Жаворонков. Проблемы развития рыночной экономики: (сб. науч. тр.) / Ред. ин-т проблем рынка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun_11-03.pdf

¹¹⁸ Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. С. 521

В період 1965-1970 рр. створена оборонна промисловість і обслуговуючі її галузі, головним чином машинобудування, електроенергетика, хімія. Було побудовано близько 2 тис. великих і середніх підприємств, засновано 45 науково-дослідних і виробничих баз, виникло 300 міст. У розвиток цих об'єктів, названих «третьою лінією оборони», були інвестовані кошти, рівні за обсягом ВВП в 1970 р об'єкти створювалися в глибинних і гірських районах з нерозвиненою інфраструктурою на принципах самозабезпечення і опори на власні сили¹¹⁹.

Економічну політику періоду культурної революції пронизувала оборонна складова, яку в економічному плані не можливо прорахувати. Прагнення до самодостатності живилося цілком правдоподібними побоюваннями про можливе іноземне вторгнення. В якийсь момент партія поставила громадянам курс «копати глибокі тунелі, всюди зберігати зерно»¹²⁰. Ідея полягала в тому, щоб протиставити щось радянським атакам на транспортну систему Китаю. Негайним результатом стали випадкові знахідки раніше невідомих археологічних артефактів. Смерть Лінь Бяо і відмова від нарощування бойової потужності послабили підтримку ізоляціоністського Третього фронту. Примирення Китаю з США в кінцевому рахунку поклало йому кінець.

У 1971 році, коли помер Лінь Бяо, сума обороту зовнішньої торгівлі Китаю досягла найнижчої позначки в 5% ВВП, проте до 1975 року цей показник був потроєний. Із закінченням Третього фронту, Чжоу Еньлай і Ден Сяопін, з підтримки Мао Цзедуна, поклали початок великим зрушенням в економічній політиці, які ознаменувалося рішенням імпортувати з Заходу одинадцять

¹¹⁹ Балюк М. А. Экономическая реформа в КНР: Государство и рынок. М., 1996. – С. 43

¹²⁰ Сухарчук Г.Д. “Культурная революция” в Китае в свете социо-естественного подхода // “Общество и государство в Китае”: XXIX науч. конф. – М., 1999. – С.226.

великих установок з виробництва добрив. Чжоу Еньлай оголосив концепцію «чотири модернізації», яка була проектом пізньої культурної революції.

Кампанія «Культурна революція» (1966 – 1976) мала суто політичну спрямованість з метою відновлення довіри народу до комуністичної партії та політизації всіх верств. На початку «Культурної революції» був прийнятий 3-й п'ятирічний план, в якому були висунуті такі стратегічні галузі розвитку: сільське господарство, легка промисловість, важка промисловість. В 1971 році було оголошено основні напрями 4-го п'ятирічного плану, який передбачав щорічний приріст промислової продукції на 12,5 %, але четверта п'ятирічка була провалена із-за репресій та гонінь, які почалися у січні 1974 року на ґрунті політичної кампанії щодо критики Линь Бяо та Конфуція.

«Культурна революція» призвела до повної втрати управління економікою, що вплинуло на макроекономічні показники, так ВВП країни за три роки (1966 – 1968 рр.) знизився на 8 %. В 1976 році помер національний лідер — Мао Цзедун; його смерть призвела до децентралізації економічної політики.

Таким чином, у період «Культурної революції» економіка країни досягла різкого падіння в 1967, 1968, 1974 та 1975 роках (додаток А); зростала частка важкої промисловості до 49,1 %, сільське господарство знаходилось в стані занепаду, рівень життя катастрофічно знизився (середній рівень заробітної плати в період з 1966 по 1976 було скорочено на 4,9 % [8]).

Розділ 4. Значення та роль економічних перетворень в епоху Мао

Цзедуна

Політична, економічна і соціальна система, яка склалася в Китаї з моменту утворення КНР, зробила важливий історичний вплив на економічний підйом в період відновлення економіки і на запуск процесу індустріалізації. Однак у міру подальшого розвитку, особливо після закінчення «культурної революції», дана система вичерпала себе – оскільки не відбувалося забезпечити максимальну користь для всіх членів суспільства, люди поступово втратили відданість традиційній системі; втрата загальної віри в ідеологію привела до того, що існуюча система втратила «мастильну рідину», яка підтримувала її існування; в результаті не тільки неможливо стало завершити процес індустріалізації країни, але і тим більше стало неможливим дотримуватися шляху модернізації Китаю.

По-перше, планова економіка в різних галузях народного господарства Китаю була нерівнозначною. Найбільш сильний її вплив позначався на суб'єктах господарства, тобто на тієї його частині, де була проведена індустріалізація¹²¹. У 1978 р. валова продукція в державній промисловості становила 328,9 млрд. юанів, що відповідає 77,6% валової продукції у всій китайській промисловості, валова продукція в колективній промисловості становила 94,8 млрд. юанів, що відповідає 22,4% валової продукції у всій китайській промисловості, інші види промисловості не розвивалися¹²². У той же час процес індустріалізації в Китаї стрімко просувався в умовах низького

¹²¹ Го Кэци. Проблемы индустриализации в Китае и их решение // Китайские социальные науки. - 2002. - №3. - С. 65.

¹²² China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>

середнього доходу на душу населення і повільності процесу переходу на ринкові рейки.

У додатку А зображено зростання ВВП Китаю та зростання ВВП на душу населення.

Як видно з рис. А.1 (додаток А), на початку 60-х ХХ століття було різке падіння зростання ВВП.

Згідно з висновками Світового банку¹²³, зробленим на підставі порівняльного аналізу, Китай належав до країн з низькими доходами, однак рівень частки промисловості у ВВП порівняно з країнами із середніми доходами вище. Стрімке зростання частки промислового виробництва майже втратив зв'язок із середнім доходом на душу населення. До 1978 р ВВП на душу населення становив 379 юанів, що відповідно за валютним курсом дорівнювало всього 223 доларам США, але частка промислового виробництва у ВВП піднялася з 9,9% в 1952 р. до 34,7% в 1978 р, тобто підвищилася на 24,8%.

Така структура виробництва рідкісна для країн. Це стало результатом того, що протягом багатьох років перевага в Китаї віддавалася розвитку важкої промисловості. Так, до 1978 р загальної вартості виробництва КНР сільське господарство становило 28,1%, промисловість - 48,2%, сфера послуг - 23,7%, що призвело до нераціональності структури виробництва. У 1978 р виробництво побутових пральних машин становило всього 400 од., А холодильників - 28 тис. од.¹²⁴ Товарів на ринку було вкрай недостатньо.

Рівень контролю планової економіки над сільським господарством і малими підприємствами був дещо нижчим. Тому систему планової економіки в Китаї можна визначити як «централізовану систему натурального

¹²³ Сайт Світового банку [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://www.worldbank.org/>

¹²⁴ China. Country analysis report. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.marketlineinfo.com/library.

планування і розподілу ресурсів», але дія даної системи обмежувалося лише межами громадського господарства, все інше відносилось до ринкової економіки і натурального господарства. Деякі економісти характеризують цю особливість як нерозповсюдження планової економіки на всю економічну систему. Ця особливість забезпечила простір для поступового впровадження реформи і для «нанесення удару по укріплених об'єктах після удару по оточенню»¹²⁵.

По-друге, протягом 20 років після того, як соціалістична економічна система була затверджена в якості основної (1956-1978 рр.), відбулися певні зміни. Економічна система напередодні реформи (1978 г.) в порівнянні з тією, яка була в 1956 р, в області форм власності була ще більш одноманітною, в області прийняття економічних рішень - ще більш централізованою, в області економічних технологій - натуральної (тобто найбільше увагу при розподілі ресурсів приділялася плануванню по натуральними показниками, ринкові механізми виключалися), в області розподілу доходів - зрівняльною, в області зовнішніх відносин - закритою, а в області економічної організації - мобілізованою¹²⁶.

По-третє, китайська економічна реформа тісно пов'язана з економічним розвитком. В СРСР і в країнах Східної Європи, в цілому, ще до початку реформ була проведена індустріалізація, економіка відносилась до розвинених країн, а Китай ставився до країн, які розвиваються.

У 1978 р сільське населення становило 82%, сільське господарство займало 28% народного господарства, при цьому використовувало 70%

¹²⁵ Синьчэн Чжоу. Экономическая реформа в Китае: достижения и задачи // Проблемы теории и практики управления. 1997. № 2. С. 85

¹²⁶ Barry Naughton. The Chinese Economy: Transitions and Growth. – Cambridge: the MIT Press, 2007. – 528 p. P. 120

робочої сили¹²⁷. Тому під час здійснення реформ початкові умови розвитку економіки в Китаї склалися в необмеженості резервів робочої сили, повній відсутності умов для відкриття нової справи, надзвичайної нерівномірності продуктивності праці і оплати праці.

У 1978 р чистий середньодушовий дохід у сільського населення становив 133,6 юанів, а середньодушовий дохід, який залишався в розпорядженні міських сімей, становив 343,4 юаня¹²⁸. Можна сказати, що, протягом 28 років неопередні реформ, доходи міського і сільського населення зростали повільно або майже взагалі не росли. Згідно зі статистикою¹²⁹, в 1953-1978 рр. чистий прибуток сільського населення в середньому за рік реально зростав на 3,3%, середньодушовий дохід, який залишався в розпорядженні міських сімей, реально зростав на 1,1%¹³⁰. Доходи населення протягом тривалого періоду зростали дуже повільно, при умовах зростання виробничих можливостей - важливі фактори, які визначають розвиток економіки КНР неопередні реформ. У той же час проблема значного розриву і асиметричності між урбанізацією і індустріалізацією була досить серйозною; розрив між регіональною економікою різних районів був дуже великий. Ці чинники зумовили складність проблем, які виникли на початковому етапі реформи, і труднощі при проведенні реформ. У Китаї поряд з процесом перетворення планової економіки в ринкову при переході до нової економічної системи також відбувалося перетворення планової економіки в ринкову, йшов процес переходу від дуалістичної економіки до сучасної економіки.

¹²⁷ China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>

¹²⁸ China. Country analysis report. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.marketlineinfo.com/library

¹²⁹ China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>

¹³⁰ China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>

Таким чином, до смерті Мао в Китаї функціонувала планова економіка, за якої матеріальні ресурси знаходилися у власності держави та розподілялися владою країни. Архаїчна планова економіка перешкоджала соціально-економічному розвитку. У країні діяла система талонів. Народ дедалі більше занурювався у трясовину злиднів. Критична ситуація, яка на той час склалася в Китаї, вказувала на те, що шлях планової економіки не приведе країну до прогресу.

Система планової економіки Китаю, яка сформувалася після Другої світової війни, мала велике значення для просування ходу індустріалізації країни, здійснення загальної концентрації, мобілізації та планової організації економічних ресурсів, а також для досягнення цілей, поставлених країною.

За умови такої системи неможливо було здійснювати ефективний розподіл ресурсів всього суспільства і максимізації прибутку, в такій системі були відсутні заохочувальні та обмежувальні механізми і немає єдності політики і економіки. Тому Китай пройшов короткий період стрімкого розвитку, а незабаром після цього стався застій, спад і навіть соціальні хвилювання.

Таким чином, реформи стали єдиним і неминучим вибором для розвитку китайської економіки. Хоча початкові умови економічних реформ не є суттєвим фактором, який визначає шлях розвитку економічних реформ в країні, але вони дуже вплинули на вибір цілей і стратегії реформ.

Висновки

Влада Мао Цзедуна та економічна система країни за його правління базувалася на централізованому бюрократичному апараті, який забезпечував безпрецедентний рівень соціально-економічного контролю, який здійснювався Комуністичною партією. Такий контроль призвів надалі до негативних економічних наслідків. Рішення часто приймалися членами партії, яким бракувало досвіду та знань у відповідній галузі. Наприклад, ідеологія не передбачала економічних дискусій з приводу того, що в плановій економіці має враховуватися не лише наявність ресурсів для виробництва. Такі фундаментальні концепти як ціна, вартість та прибуток не були враховані. Централізована система мала потенціал до фундаментальних помилок, яскравими прикладами яких були Політика великого стрибка 1959- 1961 років та Культурна революція 1966-1976 років.

В роботі досліджено повоєнні наслідки для економічного розвитку Китаю. Акцентовано увагу на економічне відновлення та перші здобутки КНР. Так, після остаточної перемоги в боротьбі за політичне лідерство Комуністичної партії Китаю на чолі з її тодішнім лідером Мао Цзедуном і проголошення в 1949 році, питання економічного розвитку стали предметом пильної уваги керівництва країни.

У 1952 р. КПК затвердила програму переходу до розгорнутого соціалістичного суспільства, розраховану на три п'ятирічки. Перша п'ятирічка (1953-1957) була орієнтована на розбудову важкої промисловості за допомогою СРСР. Загалом протягом 50-х рр. Радянський Союз збудував на території КНР 250 промислових об'єктів, надав кредити на суму 1,8 млрд. карб., безкоштовно передав значну кількість технічної та патентної інформації.

Позичені Пекіном під 1-2% річних кошти згодом були оплачені поставками китайських товарів, у СРСР навчалося понад 20 тис. громадян КНР.

Мао запропонував протягом здійснити корінні зміни в фінансово-економічному становищі країни і створити умови для здійснення планового економічного будівництва, для чого завершити аграрну реформу, раціонально врегулювати промисловість і торгівлю, скоротити витрати на державний апарат.

Особливу увагу Мао Цзедун приділяє аграрної реформі, розвитку важкої індустрії і зміцненню цивільних прав. Майже всі реформи китайські комуністи проводять за зразком Радянського Союзу, який мав на початку 1950-х великий вплив на КНР і надавав Китаю широкомасштабну економічну і військову допомогу. Маоїстами проводиться конфіскація землі у великих землевласників. В терміни першої п'ятирічки за допомогою фахівців з СРСР здійснюється ряд великих індустріальних проектів.

Незважаючи на всі зусилля, темпи зростання китайської економіки в кінці 1950-х років залишали бажати кращого. Продуктивність сільського господарства й далі регресувала.

Мао турбувало відсутність «революційного духу» в народних масах. До вирішення цих проблем він вирішив підійти в рамках політики «Трьох червоних прапорів», яка була покликана забезпечити «Великий стрибок вперед» у всіх областях народного господарства і стартувала в 1958 році. Передбачалося організувати практично все сільське (а також, частково, і міське) населення країни в автономні «комуни». Кожна комуна мала не тільки забезпечувати себе і навколишні міста продуктами харчування, а й виробляти промислові товари, головним чином сталь, яка виплавлялася в маленьких печах «кустарним методом» на задніх дворах членів комуни: таким чином очікувалося, що масовий ентузіазм заповнить нестачу професіоналізму.

Велике значення в продовольчій програмі Мао надавав ліквідації у всій країні «чотирьох шкідників»: щурів, горобців, мух, комарів. У проміжках між сільськогосподарськими роботами селянське населення повинне було активно з ними боротися, що призвело, зокрема, майже до повного винищення горобців.

Політика «Великого стрибка» закінчилася грандіозним провалом. Якість виробленої в комунах продукції була вкрай низькою; обробка колективних полів йшла з рук геть погано:

1) селяни втратили економічну мотивацію у своїй роботі;

2) багато селян було задіяно в «кустарної металургії»;

3) поля залишалися необробленими там, де оптимістична «статистика» передбачала небувалі врожаї.

Вже через два роки виробництво продуктів харчування впало катастрофічно. У січні 1961 року відбувся IX пленум ЦК КПК, який вирішив призупинити політику «Великого стрибка» і прийняв надзвичайні заходи із закупівлі зерна в Канаді та Австралії.

Продовженням Політики великого стрибка можна назвати такий етап китайської історії як Культурна революція 1966-1976 років. І хоча вона торкалася ідеології, закріплення позицій Мао Цзедуна, виховання нового покоління в традиціях маоїзму - причини її початку мають економічний характер.

В ході Культурної революції Китаю було завдано величезний економічний збиток, фактично дезорганізована політична і економічна система. Згідно з прагненням влади тоді унаслідок штучного припинення міграції із сільської місцевості до міст динамічний розвиток великих міст зупинився.

Соціально-економічні експерименти за правління Мао Цзедунa із дзеркальною точністю повторили відомі етапи розвитку СРСР і країн Центрально-Східної Європи, продемонструвавши, що репресії й переслідування є закономірними явищами антидемократичних режимів.

Отже, треба зазначити, що в досліджуємі́й період у Китаї функціонувала планова економіка, за якої матеріальні ресурси знаходилися у власності держави та розподілялися владою країни. Архаїчна планова економіка перешкоджала соціально-економічному розвитку. У країні діяла система талонів. Народ дедалі більше занурювався у трясовину злиднів. Критична ситуація, яка на той час склалася в Китаї, вказувала на те, що шлях планової економіки не приведе країну до прогресу.

Загалом період з часу створення КНР та до закінчення Культурної революції можна охарактеризувати як етап жорсткого регулювання економіки комуністичним урядом заради виконання плану не зважаючи на реальну ціну економічних здобутків. Політика реструктуризації економіки відбувалася шляхом знищення права на власність майже в усіх сферах. Іноземна торгівля, власність закордонних інвесторів, діяльність місіонерів та навіть приватна власність тих іноземців, що проживали в Китаї вже протягом декількох поколінь - були позбавлені привілеїв перед правлячим режимом. У період з 1949 по 1978 рік у китайській економіці таки відбулося зростання у 4%. Ціною такого прориву стали життя близько 30 мільйонів громадян, голод, переслідування інтелектуалів та членів партії, що наважувалися критикувати курс діючої влади.

Перелік використаних джерел

1. Аграрные преобразования в народном Китае. Сборник материалов – М., 1955. – 818 с.
2. Балюк М. А. Экономическая реформа в КНР: Государство и рынок. М., 1996. – 213 с.
3. Бергер Я.М. Модернизация и традиция в современном Китае // Полис, № 5-6, 1995.
4. Бондарева В. В. Отечественные и зарубежные исследователи о роли, сущности и хронологии «культурной революции» 1966 – 1976 гг. в Китае / В. В. Бондарева // Альманах современной науки и образования. - 2015. - № 10 (100). – С. 24 - 28
5. Бурлацкий Ф. М. Мао Цзэдун и его наследники / Ф. М. Бурлацкий. – Москва : Международные отношения, 1979. 299 с.
6. Выступления и статьи Мао Цзэдуна разных лет, ранее не публиковавшиеся в печати: сборник / ред. О. Борисова, М. Титаренко. – Москва : Прогресс, 1976. – Выпуск 6.
7. Галенович Ю. М. Китайское чудо или китайский тупик? М.: Муравей. 2002. 144 с.
8. Гельбрас В.Г. Китай после Дэн Сяопина: проблемы устойчивого развития // Полис, №1, 1995.
9. Го Кэци. Проблемы индустриализации в Китае и их решение // Китайские социальные науки. - 2002. - №3. – С. 65.
10. Грачиков Е.М. Особенности внешней политики Китая: этапы смены стратегий. Научно-аналитический журнал Обозреватель. 2015. №3. С. 40 - 50
11. Грачиков Е.Н. Внешняя политика Китая: стратегии в контексте идентичности и глобальной перспективы. Международные отношения. 2015. №3. С. 294.

- 12.Делюсин Д. Каково место Мао Цзэдуна в истории страны // Азия и Африка сегодня. – 2001. - № 2. – С. 22-26
- 13.Делюсин Л. Китай: полвека – две эпохи. М.: Институт востоковедения РАН. 2001. 294 с.
- 14.Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой: Ст. и выступления: Пер. с кит. М.: Палей. 1997. 479 с.
- 15.Закон о земельной реформе Китайской Народной Республики от 28 июня 1950 г. // Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики. – М., 1955.
- 16.Иноземцев В. Особый путь Китая // Свободная мысль.- 1999.- № 9. – С. 50 - 57.
- 17.История Востока. В 6 томах. Том 6. Восток в новейший период (1945-2000). - М.: Институт Востоковедения РАН, Восточная литература, 2008. – 788 с.
- 18.История Китая с древнейших времен до начала XXI века. В 10 томах. Том 8. Китайская Народная Республика (1949-1976). – Владивосток: Институт Дальнего Востока. - 840 с.
- 19.История Китая: Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — М.: Издательство МГУ, Издательство "Высшая школа", 2002. – 580 с.
- 20.Китайские СМИ раскрывают запрещённые страницы истории Китая: [Электронный ресурс] - режим доступа: <https://www.epochtimes.ru/content/view/62997/4/>
- 21.Кіктенко В.О. Гончарук А.З. Гобова Є.В. 40 років політики реформ і відкритості Китаю // Вісник НАНУ. – 2019. - №4. – С. 70 - 77
- 22.Козка В.М. Еволюційні процеси в китайській економіці та необхідність трансформації моделі розвитку. Економічний часопис. XXI. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2012. №1(2). С. 13-18.
- 23.Кондрашова Л., Корнейчук Н. КНР: реформы и региональная экономическая политика. М.: ИМЭПИ РАН. 2000. – 213 с.
- 24.Лазарчук М.О. Соціально-економічні реформи в Китаї: генезис та чинники // Вісник МСУ. – 2013. - т. XVI, № 1-2

- 25.Лапердина В.В. Модернизация экономики КНР и эволюция экономического роста [Электронный ресурс] / В.В. Лапердина // Институт экономики РАН. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.econorus.org>
- 26.Ли Жуй (вэньцзи) .Трагедия Мао Цзэдуна в последние годы жизни. - Ханькоу, 1999. – 329 с.
- 27.Ли Чжисуй. Мао Цзэдун. Записки личного врача: в 2 книгах / Ли Чжисуй. – Минск: Интер-Дайджест, 1996. – Книга 2. – 384 с.
- 28.Меликсетов А. В. «Новая демократия» и выбор Китаем путей социально-экономического развития (1949 - 1953гг.) // Проблемы Дальнего Востока. – 1996. – № 1. – С. 84 - 92
- 29.Моргунов Е.В. Теория и практика модернизации индустриальной системы страны / Е.В. Моргунов, И.В. Жаворонков. Проблемы развития рыночной экономики: (сб. науч. тр.) / Ран. ин-т проблем рынка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun 11- 03.pdf](http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun%2011-03.pdf)
- 30.Мясников В.С. Мао Цзэдун // Вопросы истории. - 1990. - № 1.- С. 75.
- 31.Непомнин О.Е. История Китая. XX век. Москва: ИВ РАН. 2011. – 723 с.
- 32.Новоселова Л. Реформа и экономический рост в КНР: чудес не бывает // Российский экономический журнал. 1999. № 1.
- 33.Панцов А. В. Мао Цзэдун. М.: Молодая гвардия, 2007. – 474 с.
- 34.Переверзев В.В. Причины начала «культурной революции» в отражении современной отечественной историографии. История, экономика, международные отношения. 2014. С. 116 - 128.
- 35.Сайт Світового банку [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://www.worldbank.org/>
- 36.Синьчэн Чжоу. Экономическая реформа в Китае: достижения и задачи // Проблемы теории и практики управления. 1997. № 2. С. 85
- 37.Сладковский, М.И. Новейшая история Китая (1917-1970). М., «Мысль», 1972. – 618 с.
- 38.Смирнов Д.А. Идеино-политические аспекты модернизации КНР. - М., 2005. – 504 с.

- 39.Стадніченко Р. Концептуальні засади змін у внутрішньополітичному курсі КНР у період правління Ден Сяопіна. Наукові записки. Серія: Історичі науки. 2009. С. 195
- 40.Стародуб Т.С., Підберезний К.Д. Китай як регіональний актор з глобальними амбіціями в умовах краху біполярності. Грані. Політологія. 2013. №9(101). С. 140 - 144
- 41.Сухарчук Г.Д. “Культурная революция” в Китае в свете социоестественного подхода // “Общество и государство в Китае”: XXIX науч. конф. – М., 1999. – 230 с.
- 42.Титаренко М.Л. Китай: цивилизация и реформы. – М.: Республика, 1999. – 288 с.
- 43.Трофимова В.В. Трансформація моделей економічного розвитку Китаю у ХХ-ХХІ ст. в контексті забезпечення національної самодостатності // Ефективна економіка. – 2009. - №4. – С. 64 - 76
- 44.Тумаков А.И. Чижов А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945-2000гг.). – Харьков: ХНУ им. Каразина, 2001. – 302 с.
- 45.Усов В. Н. «Культурная революция» в Китае / В. Н. Усов // Китай: история в лицах и событиях. — Москва: Политиздат, 1991. – 211 с.
- 46.Усов В. Н. История КНР. В 2т. Т.II. 1966 – 2004 гг.: учебник / В.Н. Усов. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – 549 с.
- 47.Фан Сяо. Китайские СМИ раскрывают запрещенные страницы истории Китая [Электронный ресурс] / Фан Сяо. – Режим доступа : www.epochtimes.ru/content/view/62997/4
- 48.Федотов В. Поднебесная в современном мире // Азия и Африка сегодня. - 1999. - № 10. – С . 22
- 49.Цзопин Хэ. Социально-экономические основы социалистической модернизации в КНР [Электронный ресурс]: Автореф. дисс. на соис. уч. степени канд. социол. наук: 22.00.03 / Хэ Цзопин // М., 2011. – 24 с - – Режим доступа: http://library.gpntb.ru/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21

- dbn=okw&p21dbn=okw&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullw&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=m=&s21colorterm=0&s21str
50. Чжан, Ю. Неизвестный Мао / Пер. с англ. И.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 560 с.
 51. Яковлев М. И. Китай 60-х годов (из записок очевидца) [Электронный ресурс] / М. И. Яковлев. – Режим доступа : <https://biblio.kz/m/articles/view/Китай-60-х-годов>
 52. Barry Naughton. The Chinese Economy: Transitions and Growth. [Текст] – Cambridge: the MIT Press, 2007. – 528 p.
 53. China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>
 54. China. Country analysis report. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.marketlineinfo.com/library.
 55. Li Zhisui, The Private Life of Chairman Mao, 1996. – 450 с.
 56. Morgan Stephen L. The Welfare Consequences of the Great Leap Forward Famine in China, 1959-61: The Stature of the Survivor. International Economic History Congress, Helsinki. 2006. P. 10.
 57. Nolan Peter and Ash Robert F. China's Economy on the Eve of Reform. The China Quarterly. Cambridge University Press. 1995. №144. Special Issue: China's Transitional Economy. P. 980 - 991.
 58. Palese Adriana. The Great Leap Forward (1958-1961). Historical events and causes of one of the biggest tragedies in People's Republic of China's history. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1671693&fileId=1671694>
 59. Weissmann Mikael. Chinese Foreign Policy in a Global Perspective: A Responsible Reformer «Striving For Achievement». JCIR. 2015. Vol. 3. №1. P. 154

60. Zhu Tianbiao. Nationalism and Chinese Foreign Policy. The China Review. 2001. Vol. 1. №1. P. 1-12.

Додаток А

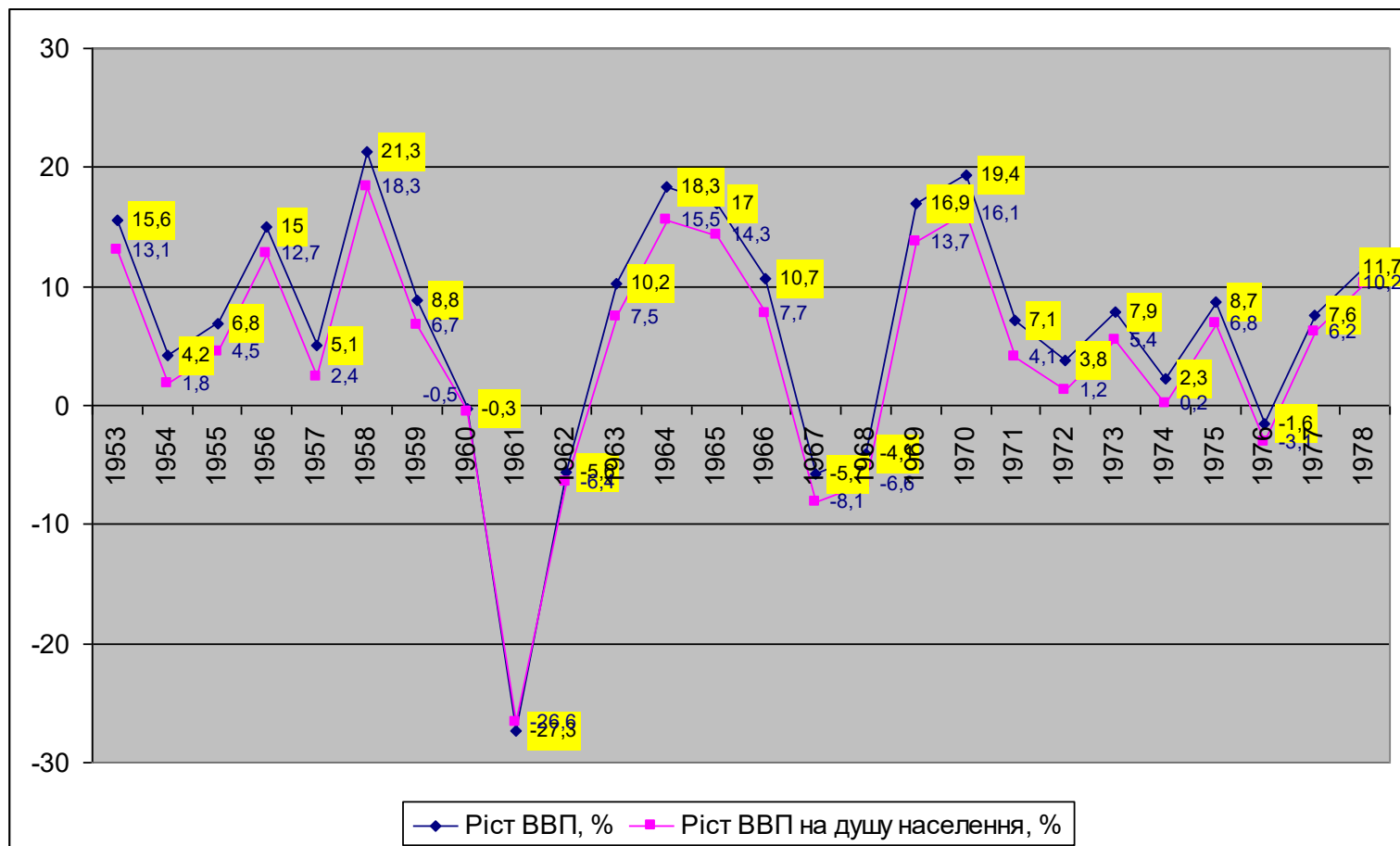

Рис. А.1. Зростання ВВП Китаю та зростання ВВП на душу населення (1953-1978рр.), %¹³¹

¹³¹ China NBS figures: figures of 1952-2008: Originated from China Statistical Yearbook 2010, 2009-2012 figures from China NSB Statistical Data // <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/Quarterlydata/>

Рецензія

В роботі досліджено повоєнні наслідки для економічного розвитку Китаю. Акцентовано увага на економічне відновлення та перші здобутки КНР. Так, після остаточної перемоги в боротьбі за політичне лідерство Комуністичної партії Китаю на чолі з її тодішнім лідером Мао Цзедуном і проголошення в 1949 році, питання економічного розвитку стали предметом пильної уваги керівництва країни, було зроблено багато реформ як негативних так і позитивних, що допомогло економічному диву здійснитися .

Review

The paper examines the post-war consequences for China's economic development. Emphasis is placed on economic recovery and the first achievements of China. Thus, after the final victory in the struggle for political leadership of the Chinese Communist Party led by its then leader Mao Zedong and the proclamation in 1949, economic development issues became the subject of close attention of the country's leadership, many reforms were made both negative and positive, which helped economic a miracle come true